

Akademisk frihet är allas ansvar

Björn Brorström

ISBN: 978-91-89458-19-2
© KFi tillsammans med författarna 2024
KFi – Kommunforskning i Västsverige
c/o Göteborgs universitet
Box 665
405 30 Göteborg
Tel 0703-416517
E-post kfi@kfi.se
www.kfi.se

Akademisk frihet är allas ansvar
– Om att göra i stället för att prata

Björn Brorström

KFi-rapport nr 190

Innehåll

Förord	6
1. Grundbulten i går, idag och i morgon.....	9
Idé.....	9
Akademisk frihet	9
Den akademiska vardagen	11
Debatten	13
2. Idé, metod och disposition	16
Metod.....	16
Tillvägagångssätt och datainsamling	17
Bokens disposition	21
3. Några aktuella och relevanta studier och skrifter om akademisk frihet.....	23
Rik flora av publikationer	23
"Om akademisk frihet"	24
"Akademisk frihet och institutionell autonomi".....	27
"Struten" – Styr- och resursutredningen	29
Summering.....	31
4. Utsagor och uppfattningar om akademisk frihet	32
Beskrivning av empirin	32
Innebörden av akademisk frihet	33
Dilemman att hantera	36
Behov av förstärkning	40
Styrning och ansvarsutkrävande av universitet och högskolor.....	46
Högskolelandskapet	51

---

5. Den samlade bilden – fem viktiga punkter	54
Ett avstamp	54
Fem viktiga punkter	55
Innebörden	55
6. Akademisk frihet och dess fallgropar	59
Ideal för akademisk frihet – en ovälkommen och trist problematisering	59
Olika typer av friheter	62
Den akademiska friheten är hotad – hur och varför	63
Ett stort eget ansvar	65
Akademisk frihet och akademins inflytande	67
Styrteori och styrningens praktik	69
Fortsatt forskning – dags för varförstudier	71
Referenser	73
Bilaga 1 Meddelande på Messenger	77
Bilaga 2 Påminnelse	78
Bilaga 3 Frågemall	79
Bilaga 4 Respondenter	80

Förord

Som lärare och forskare inom samhällsvetenskap är det en självklar utgångspunkt att försöka bidra till samhällsutveckling och då främst genom problematisering och kritisk analys av fenomen och företeelser av skilda slag. Vårt kärnuppdrag inom akademien är att beskriva, förklara och bidra till ökad förståelse för samhällsutvecklingen genom kritisk granskning. Den dagen vi överger denna inriktning riskerar vi inte bara att bli ifrågasatta utan också i ett längre perspektiv att bli ointressanta.

Det kritiska betraktelsesättet, som är grunden, måste också omfatta vår egen verksamhet, vad vi åstadkommer inom akademien, hur effektiva vi är, vilken kvalitet utbildning och forskning håller, hur vi svarar mot krav på demokratisk insyn och hur vi styrs och styr. En utgångspunkt för denna bok är en tilltagande förvåning över bristen på problematisering av formerna för och innehållet i styrningen i samband med att krav ställs från aktörer inom akademien på att akademien ska lämnas i fred. Kravet är att akademisk frihet ska stadfästas och bekräftas av uppdragsgivaren och andra aktörer med vilka akademien agerar. Jag inser självfallet värdet av och nödvändigheten i en självständig och oberoende akademi med medarbetare som har stort utrymme och kan agera oberoende av andra aktörer. För att kunna undanröja hinder för akademisk frihet är det viktigt att olika aspekter av akademisk frihet lyfts fram och att företeelsen och idealet problematiseras. En förståelse för hur aktörer utanför akademien ser på högre utbildning och forskning är enligt min uppfattning viktig just för att stärka den akademiska friheten. Inte sällan saknas detta inslag i texter om akademien och akademisk frihet.

En annan utgångspunkt för boken är mitt intresse för fenomenet styrning. Mycket av min forskningsverksamhet som förvaltnings- och företagsekonom har handlat om hur offentliga organisationer styrs och hur huvudmannen försäkras sig om att agenten eller med ett annat ord utföraren bedriver en kvalitativ och resurseffektiv verksamhet i enlighet med uppdraget. Många offentliga organisationer utmärks av att utförarna är eller tillhör en stark profession och med det blir uppdraget att åstadkomma relevant styrning speciell. Lärare och

forskare vid universitet och högskolor är en stark profession eller ett starkt kol-legium. Det är intressant att studera hur styrning utövas i förhållande till denna profession och till dess ledningsfunktioner bestående av rektorer, dekaner och prefekter, som nästan uteslutande är rekryterade från kärnverksamheten, det vill säga från utbildning och forskning.

Med dessa utgångspunkter bestämde jag mig sommaren 2023 för att genomföra en studie och skriva en bok om styrning av akademien med fokus på betydelsen av idén om akademisk frihet. En viktig poäng och egenskap för studien är i enlighet med det ovan sagda att jag i insamlingen av empirin även vänt mig till aktörer utanför akademien för att fånga in synpunkter. Jag har inte stannat vid att tillfråga företrädare för ledningar och medarbetare i verksamheten. Därigenom har en mer mångfacetterad bild kunnat upprättas av hur det är och hur det borde vara. Min idé är således att problematisera och resonera om dilemman för att upprätthålla en god balans mellan frihet och styrning, men ofrånkomligt, trots min grundinställning att avstå från att leverera lösningar, finns det resonemang i boken om och förslag till viktiga och ja till och med nödvändiga förändringar i syfte att upprätthålla god kvalitet och effektivitet i utbildning och forskning.

Min text är någonstans mellan vetenskap, populärvetenskap och debattinlägg. Jag tillåter mig att skriva på det sättet och känner en trygghet i mina utsagors relevans baserat inte bara på teori och insamlad empiri utan på 45 års erfarenhet av att verka inom universitet och högskolor som lärare, forskare, mellanchef och i ledningar som rektor och styrelseordförande.

Flera kollegor har haft vänligheten att läsa och ge kommentarer på min text. Jag har tagit hänsyn till många av synpunkterna, invändningar och förslag till ändringar, och det har förbättrat texten, men jag har också valt att inte beakta en del av de förslag som redovisats. Stort tack hursomhelst till Mats Benner, Johan Berlin, Tobias Grahn, Gustaf Kastberg Weichselberger, Viveka Nilsson och Morgan Palmqvist för god läsning och värdefulla synpunkter. Ett stort tack också till alla de som tagit sig tid att besvara mina frågor.

Med förhoppning om givande läsning och kritisk granskning.

Hamburgö i januari 2024

Björn Brorström

Bild från ett vintrigt Hamburgö 2024.

1. Grundbulten i går, idag och i morgon

Idé

Idén med denna studie och bok är att betrakta fenomenet akademisk frihet utifrån flera olika perspektiv och därigenom tillföra uppfattningar och resonemang om akademisk frihet som kan bidra till en god och nyanserad diskussion om fenomenet. Ett antal frågor ställs och besvaras och kommenteras i boken. Vad innebär akademisk frihet för företrädare för olika typer av sektorer och verksamheter? Är den akademiska friheten hotad, vilket ju är en återkommande uppfattning och redovisad oro ifrån verksamma inom akademien och då särskilt ledningspersoner och forskare och utredare inom politikområdet högre utbildning och forskning. På vilket sätt är då akademisk frihet hotad i vardagen, vilka är hoten och från vem kommer de? Frågan är då också vad som kan göras för att stå emot ingrepp, värna eller kanske till och med förstärka den akademiska friheten eller är det bra som det är? En fråga är också hur staten, riksdag och regering, bör styra universitet och högskolor för att å ena sidan upprätthålla en rimlig kontroll på hur resurser används och å andra sidan inte utöva styrning som hämmar kvalitet och effektivitet. Studien ansluter till en övergripande fråga och problematik kring hur statlig styrning utövas inom en samhällsmodell som bygger på en långtgående decentralisering av ansvaret för verksamhet, ekonomi och organisering till lokal nivå. Andra intressanta områden som det kan finnas anledning att återkomma till är kulturpolitiken och innebörden av armlängds avstånd och relationen stat-kommun kopplat till den i grundlagen fastlagda kommunala självstyrelsen.

Akademisk frihet

Akademisk frihet är att forskare och lärare inom universitet och högskolor äger rätt att själva och utan yttre påverkan formulera forskningsproblem och syften, bestämma metoder för genomförande av utbildning och forskning samt former för resultatredovisning och examination. Detta sätt att definiera innebörden av

akademisk frihet är synnerligen vanligt förekommande i texter och inlägg om förutsättningar för att verka som forskare och lärare inom akademien. Ansatsen och definitionen är inte överraskande eftersom den i stora drag överensstämmer med hur forskningens frihet beskrivs i centrala dokument såsom högskolelagen och den internationella deklARATIONEN Magna Charta Universitatum till vilken de flesta svenska universitet och högskolor anslutit sig och undertecknat.

Den enkla och till synes klara definitionen och ordningen innehåller emellertid i praktiken många problematiska aspekter, överväganden och ställningstaganden. I den bästa av världar eller kanske snarare i den minst komplicerade är det möjligt att tänka sig en forskare och lärare som helt oberoende av andra, kollegor och aktörer utanför universitetet, bedriver sina studier, redovisar sina resultat och undervisar sina studenter. Det kanske var så det gick till en gång i tiden i Bologna, Cambridge och Oxford på 1100–1200-talen eller på Humboldtuniversitetet på 1800-talet eller kanske till och med på Göteborgs högskola i början 1940-talet när mina föräldrar studerade geografi och historia. De berättade för mig om suveräna professorer som inte föreföll tänka på så mycket annat än sitt ämne eller sina ämnen och sig själv, förhoppningsvis mest på ämnet eller ämnena och på uppdraget att skapa, bekräfta och förmedla kunskap. Friheten och utrymmet för den enskilde läraren som var verksam på ett universitet var på gott och ont närmast obegränsat. En annan illustration är givetvis professor Borén i Frithiof Nilssons Piraten ”Tre Terminer” som ägnade sig att återge sin bok i rättslära ord för ord mellan kl 8.17–9.00 varje dag under några veckor i inledningen av terminen då föreläsningarna pågick. Borén ansåg sig vara utvald. Jag citerar

”Han var oöverträffad i mångsidig lärdom... han kunde glömma en oförrätt men inte ett årtal. Hans storsinnet var av det slag som följer medvetandet om egen överlägsenhet. Han tvivlade på människorna men var ingen skeptiker. Han tvivlade nämligen aldrig på sig själv...”, sid 89.

Idag är arbetet på ett universitet eller en högskola väsentligt annorlunda, det exklusiva lärosätet med fokus på ämnen och med ett fåtal studenter har förändrats och blivit massuniversitet med tiotusentals studenter, stor bredd i utbudet och en stark yrkesorientering i välkomponerade utbildningsprogram. Ett stort antal lärosäten har också tillkommit och idag finns en stor regional utbredning från norr till söder. Samtidigt har också omfattningen av forskningen ökat lavinartat bland annat som följd av betydelsen av forskningsanknytning av utbildningarna för att upprätthålla och utveckla kvaliteten. Naturligtvis är det en synnerligen nödvändig och god utveckling i ett modernt samhälle. Bort från

fåtal och elitism till bredd och kunskapsspridning och förhållanden som innebär helt andra förutsättningar för forskare och lärare som verkar vid ett lärosäte.

Ett påpekande vad gäller frihet och självständighet och hur det var förr är dock i rättvisans namn att akademien som institution var hårt styrd vad gäller anställningsformer och medelstilldelning. Tjänster tillsattes efter beslut av Kungl. Maj:t, löner beslutades centralt och kostnadsslag och konton följdes noggrant upp och felaktig hantering påtalades noga. Ett flertal utredningar och reformer med start under 1970-talet har inneburit en helt annan ordning, särskilt viktiga att nämna är högskolereformen 1977 (prop 1975:9) då högskolelandskapet förändrades i grunden och frihetsreformen 1993 då finansieringssystemet och ersättningsmodellen förändrades och det ekonomiska ansvaret utvidgades och decentraliserades till lärosätena (SOU 1993:3). En bedömning av Benner och Schwaag Serger (2023) är dock att de avregleringar som skett över tid därefter inte lett till några mer genomgripande institutionella förändringar. Finansieringssystemet som öppnade för nya lösningar har enligt författarna lett till spretighet i stället för mångfald och konkurrens.

Den akademiska vardagen

Förutsättningarna och inskränkningarna idag för den enskilde forskarens och lärarens frihet i vardagen kan belysas på många olika sätt och ur olika perspektiv. Ett perspektiv är omvärlden. Det finns förväntningar från omvärlden att forskare ska ägna sig åt områden och frågor där framkomna resultat tämligen omedelbart kan omsättas i praxis och nya och mer funktionella tillämpningar tas i bruk som bidrar till ökad samhällelig kvalitet och effektivitet. Detta innebär att problemformulering, använda metoder och former för resultatredovisning kan påverkas. Det finns förväntningar från studenterna att utbildningen ska matcha behov och efterfrågan på arbetsmarknaden och leda fram till anställning och möjligheter till yrkeskarriär. Studenterna ska erhålla kunskaper och färdigheter som gör dem anställningsbara eller användningsbara och därigenom attraktiva på arbetsmarknaden. Det finns begränsningar i valet av tillämpade metoder utifrån krav på att skydda den enskildes integritet.

Det finns också rekommendationer från centrala aktörer för hur studier och framkomna resultat ska publiceras. En stark prioritering från politiken och akademien, och då framför allt ledningarna inom de akademiska institutionerna, är öppen vetenskap vilket innefattar öppen publicering för att gynna fri spridning och möjligheter till bred kunskapsbildning. Publicering av framkomna resultat bör inte ske i böcker och vetenskapliga tidskrifter som kräver köp eller prenu-

meration. Även kravet på att forskningsdata ska vara öppen och tillgänglig för alla för granskning och tolkning kan vara en betydande inskränkning för den enskilde och kanske framför allt genom att det kan förhindra genomförande av kvalitativa studier om kravet är att andra ska ta del av forskningsdata.

Ett välgrundat påstående utifrån de redovisade omständigheterna är att forskaren och läraren således inte fritt och oberoende kan formulera problem, välja metoder och former för resultatredovisning, utomstående samhällliga aktörer, en av dessa aktörer är då staten, accepterar inte en sådan ordning. Universitet och högskolors legitimitet riskerar att snabbt undergrävas om ingen tar hänsyn till krav utifrån vid beslut och agerande.

Begränsningar i den akademiska friheten kan också belysas inifrån akademien. Utbildning och undervisning vid våra massuniversitet och högskolor kan inte bedrivas oberoende av vad som händer inom andra utbildningar och kurser inom lärosätet. Verksamheten måste koordineras och progression över tid säkras, vilket bland annat sker genom att utveckla och formellt fastställa programplaner och kursplaner som lärare förväntas följa. Om inte ordentliga planer finns beslutade och har god följsamhet i praktiken riskeras att examenstillstånd dras in efter granskning av granskningsmyndigheten Universitetskanslersämbetet (UKÄ). Det är en praktisk och långt ifrån oviktig omständighet för det enskilda lärosätet och för lärare.

Forskning och samverkan inom lärosätet och med det omgivande samhället kräver också koordinering. För att data i tillräcklig omfattning ska kunna samlas in och för att resultat ska kunna utvecklas, prövas och förädlas kan krävas en väl fungerande forskargrupp eller kanske till och med förutsätter kvalificerad tolkning, analys och kritisk granskning av ett datamaterial förekomsten av en tillräcklig stor kritisk massa. Ensam är sällan stark i dessa sammanhang. Konkurrenskraft och attraktivitet för ett lärosäte kräver också fastställda mål, formulerade strategier och genomförande av gemensamma satsningar till vilka forskare och lärare måste ansluta sig helt enkelt för att klara sin finansiering. Jag använder ordet måste eftersom det säkert är många som skulle vilja göra något annat än att medverka i ett gemensamt projekt där ramar och problemställningar definierats av någon annan? Det är viktigt att ha mat på bordet också för en forskare.

Det är inte fritt val utan tvärtom synnerligen styrt inom vilka områden som forskning och utbildning ska bedrivas och vilka problem som ska beforskas och lösas. Det är inte bara externa finansiärer som kräver en viss inriktning och fokus utan även inom lärosätet finns strategiska beslut som är styrande för val

av område och frågor. Men det är samtidigt så, vilket ändå måste sägas, att det problem som en forskare tilldelas mycket väl kan visa sig vara intressant att reda ut även om forskaren inte själv formulerat det. För egen del blev jag som doktorand i företagsekonomi av min huvudhandledare tilldelad uppgiften att studera användning och utformning av kommunala bokslut. Empirin som jag tog fram och tolkade bestod bland annat i genomgång av 208 kommunala bokslut, 20 000 sidor med text och siffror. Det visade sig dock vara en intressant uppgift och ett forskningsområde med två stora fördelar. Dels saknade jag konkurrenter om och inom forskningsområdet. Dels har jag under alla år haft en speciell och enligt min egen uppfattning synnerligen fruktbar ingång i diskussioner kring demokrati, demokratiutveckling och effektivitet genom att kunnat peka på vikten av faktabaserade beslutsunderlag och öppenhet i informationsgivningen, allt utifrån och i enlighet med det vi bokhållare benämner god redovisningssed. Att en mer erfaren forskare hjälper till eller till och med bestämmer område och problemformulering behöver således inte vara någon katastrof.

Det finns således en rad omständigheter och beroendeförhållanden i den akademiska vardagen som begränsar den akademiska friheten, alltifrån krass finansiering av utbildning och forskning till att mer erfarna kollegor eller handledare kan ha en poäng med att utöva viss styrning av forskningens inriktning och problemformulering. Fungerar inte samarbetet, vilket naturligtvis kan vara fallet, så får andra marknader sökas upp. Det är ingen rättighet att bedriva forskning vid en akademisk institution, men en möjlighet som numera erbjuds många. En kommentar är också de skillnader i styrning och oberoende som kan finnas mellan olika discipliner och traditioner, till exempel att skriva en monografi inom samhällsvetenskap och humaniora jämfört med skriva och publicera artiklar i vetenskapliga tidskrifter tillsammans med ett antal kollegor.

Debatten

Ett resonemang om innebörden och betydelsen av akademisk frihet måste föras utifrån realiteter inom lärosätets organisation och måste också inbegripa aktörer i universitetens och högskolornas omvärld och deras förväntningar och uppfattningar. Som forskarstuderande, forskare, lärare och prefekt vid ett universitet under 25 år var frågan om innebörden av akademisk frihet sällan på bordet. Den togs för given. Som prorektor och rektor vid ett medelstort lärosäte och inte minst som aktiv inom Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF) var frågan, och är naturligtvis fortfarande, ofta för att inte säga jämt på bordet. Jag har också under åren som prorektor och rektor medverkat i eller tagit del av många debatter och diskussioner där utgångspunkten från läro-

sätesledningarna har varit att de sett oroande tendenser i omvärlden, alltifrån uttalanden från intresseorganisationer inom landet, såsom Svenskt näringsliv, till dramatiska inskränkningar av friheten i andra länder. Utifrån uttalanden och oroväckande omständigheter har krav framförts på lagstiftning och en ny organisationsform och struktur som ska skydda utbildning och forskning från otillbörlig påverkan från politiken och öka frihetsgraderna. Akademisk frihet alternativt utbildningens och forskningens frihet borde skrivas in i grundlagen och lärosätena bli organisatoriskt fristående i förhållande till staten har det hävdats. Som en lösning har därvid framförts att lärosätena ska bli stiftelser, det vill säga alla lärosäten ska ges den associationsrättsliga form som sedan 1994 gäller för Chalmers tekniska högskola och Stiftelsen Högskolan i Jönköping.

Det mest omdiskuterade förslaget efter ombildningen av Chalmers och Högskolan i Jönköping har varit det som lades fram inom ramen för den så kallade Autonomiutredningen 2008 som skisserade och föreslog en modell för "Självständiga lärosäten" (SOU 2008:104). Förslaget var att universitet och högskolor skulle upphöra att vara statliga myndigheter och i stället utgöra en offentligrättslig organisationsform under benämningen "Självständiga lärosäten". Den statliga finansieringen av utbildning och forskning skulle regleras genom fleråriga avtal i syfte att skapa stabilitet och långsiktiga förutsättningar. Något mer än förslag i en utredning blev det dock inte.

SUHF, Sveriges universitetslärarförbund (SULF), Sveriges Förenade Studentkårer (SFS) och även enskilda universitet och högskolor har genomfört seminarier där akademisk frihet behandlats och då bland annat i samband med Almedalsveckan i Visby. Seminarierna har genomförts i fullsatta lokaler där alla har varit överens om betydelsen av att stärka den akademiska friheten. Omständigheten har dock varit att 95 procent av deltagarna på seminarierna kommit från akademien, det vill säga inifrån verksamheten. Alla har varit överens och några avvikande uppfattningar eller någon problematisering utifrån samhällliga förutsättningar och inre och yttre krav och förväntningar har knappast förekommit. Självkritik har lyst med sin frånvaro. Skådespelet har burit starka drag av det som socialpsykologen Irvin Janis (1982) benämner Group Think, det vill säga en situation där alla övertygar varandra och ingen vågar bryta konsensus och problematisera utsagor och uppfattningar eller göra alternativa tolkningar. En problematiserande utsaga vid seminarierna skulle till exempel ha kunnat varit en kommentar till vilka som medverkar och deltar och vilka som inte är där. Risken är dock för stor för att bli utstött ur gruppen och att i den varma lokalen (gäller Almedalen) hamna i kylan. Det är inte alltid i praktiken så högt i tak som det borde vara, inte ens inom akademien.

Jag vill påstå eller jag befarar utifrån observationen att seminarierna domineras både kvantitativt och kvalitativt av verksamma inom universitet och högskolor, att det helt enkelt finns ett ointresse hos aktörer utanför akademien, undantaget då ett fåtal politiker och andra opinionsbildare som ibland ofint nog problematiserar och framför invändningar mot den fullkomliga akademiska friheten. Men det finns även ett ointresse från akademins sida för vad andra tycker och tänker. Det är väl något som gäller alla professioner och sektorer att uppfattningen är att utomstående inte riktigt förstår, men jag tror att akademien uppfattar sig själv som mer än lovligt exklusiv. I det förhållandet kan finnas en stor fara i att det blir för stor distans mellan innanför och utanför och att få försvarar akademien när det hettar till eller för akademins talan när företrädare för universitet och högskolor inte är med.

Det ovan sagda innebär inte att universitet och högskolor som institutioner och dess medarbetare ska acceptera otillbörlig styrning. Mitt resonemang och mina påståenden så här långt beror inte heller på att jag inte ser de oroväckande tendenser som finns runt om i världen där universitet och högskolors autonomi attackeras och ifrågasätts och där fakta framtagen och publicerad av forskare inte accepteras utan alternativa beskrivningar och tolkningar av skeenden och tillstånd görs helt utan saklig grund i syfte att passa politiska ändamål. Mitt en-gagemang kring hållbar utveckling och genomförande av målen i Agenda 2030 gör mig inte mindre oroad när klimatförnekare gör sin röst hörd och framför fullkomligt ovetenskapliga utsagor.

Det resonemang jag fört ovan syftar till att komplettera de perspektiv som dominerar de beskrivningar som görs genom att mer fokusera på vardagen för lärosätena och deras medarbetare. Bokens idé är också att fånga förekommande uppfattningar hos aktörer utanför akademien som i sin vardag kanske inte bekymrar sig om graden av eller inskränkningar i den akademiska friheten för forskare och lärare vid universitet och högskolor och för försvagad autonomi för institutionerna. De har sin egen verklighet, sitt att sköta, och arbetar på obekymrade till vardags om hot mot akademisk frihet och hur det är och borde vara.

En kommentar är att jag valt att i denna text inte fånga studenternas uppfattning om akademisk frihet. I delar av studentrörelsen finns ju starka uppfattningar kring samhällsutvecklingen och krav på vad som ska inrymmas i utbildningar eller inte. Krav som kan ha direkta konsekvenser för innehållet i utbildningen och i undervisningen om de tillgodoses och som kan vara problematiska ur perspektivet akademisk frihet.

2. Idé, metod och disposition

Metod

Idén med denna studie och bok är som tidigare redovisats att betrakta fenomenet akademisk frihet utifrån flera olika perspektiv. Det handlar dels om aktörer inom de akademiska organisationerna som innehar olika roller, dels om aktörer utanför akademien verksamma nu eller tidigare på ledningsnivå inom olika typer av samhällsorganisationer. Genom att ge en rikare beskrivning än vanligtvis av uppfattningar kopplat till centrala frågeställningar är avsikten att bidra till en god och nyanserad diskussion om fenomenet. Titeln på boken "Akademisk frihet är allas ansvar" antyder vart mina resonemang för.

Många har skrivit om fenomenet akademisk frihet, men det som är annorlunda med mitt bidrag är att det bygger på nyinsamlad empiri i form av svar från särskilt utvalda respondenter på frågor om akademisk frihet. Beskrivningar och resonemang i boken bygger på aktuella utsagor och uppfattningar. 23 personer har skriftligt besvarat fyra övergripande frågor om innebörden av akademisk frihet och om status, problem och åtgärder. De har även fått besvara en fråga om det svenska högskolelandskapets ändamålsenlighet. Omfattningen på empirin räknat i antalet ord är 12 712. De 23 respondenterna representerar olika roller och funktioner inom samhällsorganisationen, vilket gör det möjligt att jämföra utsagor mellan personer och grupper med olika utgångspunkter. De 23 delas in i fyra kategorier. Dessa kategorier är;

- Akademiska ledare, administrativa chefer och utredare inom akademien
- Forskare och lärare inom akademien
- Företrädare för andra samhällssektorer, såväl privata som offentliga organisationer
- Politiker från riksdag, region och kommun

Texten i boken är beskrivande och problematiserande och då särskilt utifrån den akademiska vardagen och hur aktörer i akademins omvärld uppfattar verksamheten. Den innehåller också en uppsättning råd och rekommendationer i syfte att värna den akademiska friheten till gagn för att upprätthålla hög kvalitet och effektivitet. Boken innehåller också resonemang om tänkbara för-

ändringar och förbättringar avseende hur universitet och högskolor styrs. Min avsikt var ursprungligen att inte vara normativ och avstå från att redovisa förslag till förändringar, till skillnad från många andra, men på grundval av viktiga synpunkter från respondenterna hamnade jag ändå där även om huvudpoängen är att beskriva och problematisera innebörden av akademisk frihet i praktiken.

Tillvägagångssätt och datainsamling

Datainsamlingen har genomförts på ett något annorlunda vis än brukligt. Jag började med att gå igenom min lista över vänner på Facebook och gjorde ett urval av personer som representerade en av de ovan redovisade fyra kategorierna eller sektorerna. Många personer bland min facebookvänner representerar samma sektor och intresse och med liknande positioner inom sina respektive organisationer. I dessa fall lottade jag fram vem som skulle väljas och bjudas in att delta i studien. Urvalet är dock delvis styrt och tendentiöst på så vis att jag medvetet valde ut några personer som jag vet brukar ha starka åsikter och uppfattningar i olika typer av samhällsfrågor. Till de utvalda, totalt 46, tio till tolv i varje grupp, skickade jag ett meddelande via funktionen Messenger där jag kort beskrev studien och ställde frågan om vederbörande ville medverka och besvara några frågor på temat innebörden av akademisk frihet (se bilaga 1). Av dessa 46 hörde 38 av sig och meddelade att de ville medverka i studien. I gruppen av de åtta personer som inte besvarade meddelandet fanns representanter för samtliga fyra kategorier, så en jämn fördelning mellan kategorierna kvarstod efter det första momentet. En orsak till att jag aldrig fick något besked från vissa av de tillfrågade kan naturligtvis ha varit att Messenger inte är en lämplig och använd kommunikationskanal för de berörda, men sannolikt var det inte så för de flesta, de avstod att medverka av andra för mig okända orsaker. Bortfallet i denna del av studien var trots allt begränsat.

Frågorna skickades således ut till 38 personer som meddelat att de ville medverka (se bilaga 2). Av de 38 som meddelade att de ville medverka fick jag efter en påminnelse in totalt 23 svar (se bilaga 3 och 4). Fyra av de som tackat ja till medverkan återkom och meddelade att de inte hade möjlighet att svara, i ett fall på grund av tidsbrist, i ett fall på grund av att vederbörande tappat bort sina svar och uppenbarligen inte var beredd att besvara frågorna igen och i två fall på grund av att de inte ansåg sig ha något att tillföra i frågan, de ansåg sig vara för långt ifrån frågeställningarna om akademisk frihet och hur styrning, organisering och ledning av universitet och högskolor utövas och bör utövas. Bortfallet,

det vill säga antalet som fick frågorna men sedan aldrig hörde av sig är således 11 personer, sju av dessa tillhör gruppen politiker från riksdag, region och kommun. Av tio politiker som meddelade att de ville medverka i studien fick jag svar från två! En utebliven medverkan är också en medverkan.

Svarsfrekvensen är 60 procent, exkluderas gruppen politiker blir den 68 procent. Ett annat mått på svarsfrekvensen är om de 23 sätts i relation till hela gruppen som tillfrågades från början, då är svarsfrekvensen 50 procent. Det är hursomhelst ett omfattande material som tillåter tolkningar och svar de frågeställningar som formulerats. Frågorna som ställdes till respondenterna var följande:

1. Vilken är enligt din uppfattning innebörden av akademisk frihet? Vad är kärnan?
2. Vilka dilemman finns idag avseende att upprätthålla den akademiska friheten?
3. Behöver den akademiska friheten förstärkas. I så fall hur?
4. Hur bör riksdag och regering säkra att de medel som tillförs högre utbildning och forskning används effektivt och att verksamheten; utbildning, forskning, samverkan, ledning och administration, bedrivs med god kvalitet?
5. Vilken är din uppfattning om det svenska högskolelandskapet, det vill säga omfattning av antal lärosäten och kombinationen av universitet och högskolor?

Den femte frågan har inte direkt med akademisk frihet att göra, den är med mer av skälet att den intresserar författaren till föreliggande bok, men svaren på frågan ger en beskrivning av uppfattningar om systemets ändamålsenlighet i sin helhet, vilket är i sammanhanget värdefull information.

Genomförandet av studien började mycket lovande med snabba återkopplingar och positiva svar från de utvalda att vilja medverka. Från flera av respondenterna kom också svar på de fem frågorna mer eller mindre direkt efter det att frågemallen skickats ut. Sedan började det kärva. Redan i den omständigheten att tiden gick och svar uteblev finns intressanta tolkningar att göra. En förklaring till att många avstod när det kom till kritan är naturligtvis att frågorna är för yviga och kräver långa svar. Vissa kanske också uppfattade frågorna som test på kunskaper inom området. En annan förklaring till bortfallet är att det är stor skillnad mellan att i allmänna ordalag och i diskussioner om akademisk frihet uttrycka uppfattningar och att i text formulera uppfattningarna

och därvid med precision och välformulerat beakta olika aspekter av fenomenet akademisk frihet. En ytterligare förklaring är sannolikt att akademisk frihet inte är ett begrepp som förekommer i vederbörandes vardag och vid närmare eftertanke efter påseende av frågorna, så anser sig personen helt enkelt inte ha något väsentligt att tillföra i frågan och kanske inte heller tillräckligt med tid för att försöka. En allmän trötthet i förhållande till att besvara enkäter kan också vara en förklaring.

Det är viktigt att klargöra att mina frågor inte är kunskapstest, det är inget som är rätt eller fel, men frågorna kan naturligtvis ha uppfattats så. Görs en sådan tolkning av en presumtiv respondent är risken stor för att det varken blir intressant eller viktigt att svara. Irritation över frågeställningarna och frågeställarens påflugenheter går utöver försök att anstränga sig att svara. Jag är medveten om att det är ett kardinalfel vid den här typen av studier att ställa frågor som uppfattas som kunskapstest, men några alternativ till de övergripande formuleringarna som använts fanns inte.

Hursomhelst innebär de i mycket stor utsträckning uteblivna svaren från politikerna att frågan om akademisk frihet uppenbarligen inte särskilt ofta är på dagordningen och inte särskilt högt upp heller. Det är ovant för många att tala om fenomenet. En uppfattning kring den omständigheten kan vara att det är precis så som det ska vara, akademien ska lämnas i fred eftersom den sköter sig bäst själv inom sitt system och skapar sina egna ordningar som politiken inte behöver oroa sig för. En diametralt motsatt uppfattning är att de uteblivna svaren och bristande intresset är uttryck för att akademien saknar beskyddare bland ledande politiker och opinionsbildare, vilket innebär en sårbarhet om någon i samhällsdebatten väljer att ifrågasätta och attackera verksamheten. Kanske behöver akademien fler riktiga vänner och inte bara en mängd ytligt bekanta som uttalar sig politiskt korrekt om akademien. Bekanta som säger vänliga saker om universitet och högskolor, baserat på klassiska och institutionaliserade föreställningar om vikten av utbildning och forskning för en långsiktigt gynnsam samhällsutveckling. Jag förebrår ingen och är mycket medveten om att frågorna jag ställt är övergripande, men det är ett observandum att så få i gruppen politiker har återkommit med svar, och inte heller, med något undantag, hört av sig och förklarat varför vederbörande valt att inte svara.

En annan typ av omständighet som samtidigt blir en belysning av problematiken med svarsfrekvens är den varierande omfattningen på svaren. Det kortaste svaret på de fem frågorna är på 209 ord och det längsta 1 856. Några har

således funnit en väg att hantera frågorna effektivt och lämnat mycket korta svar. Dessa är framför allt personer inom kategorin "Andra samhällssektorer, såväl privata som offentliga organisationer" och de mest omfattande svaren är från verksamma inom ledning och administration inom universitet och högskolor, vilket inte alls förvånar.

I redovisningen av empirin har jag på grund av svarsfrekvensen och fördelningen tvingats till en omgruppering. De två politiker som besvarat frågorna ingår i gruppen "Andra samhällssektorer, såväl privata som offentliga organisationer" och totalt sett omfattar den gruppen nio personer. Antalet personer i gruppen "Ledning och administration" är sex personer och antalet i gruppen "Forskare och lärare" är åtta personer. Redovisningen av empirin sker i förhållande till de tre grupperna för frågorna två, tre och fyra. För frågorna om innebörden av akademisk frihet och uppfattningar om högskolelandskapet hade en sådan redovisning inte varit ändamålsenlig. Det hade blivit för mycket upprepningar eftersom skillnaderna i svaren inte är betydande. På några ställen anges dock även här vem, eller rättare sagt vilken kategori respondenten företräder, som står bakom ett visst uttalande. Jag har i återgivningen av svaren tillåtit mig att göra lätta bearbetningar av vissa utsagor helt enkelt för att öka textens läsbarhet. Men det har inte förändrat innebörden och budskapet såvida jag inte helt missuppfattat en utsaga. Många år i branschen är förhoppningsvis en garanti för att så inte skett.

Till sist känner mig nödsakad att peka på ett dilemma vad gäller kunskapsbildning och den genomförda studien. När fakta finns på bordet kan det tyckas vara självklart att gruppen politiker i stor utsträckning avstått från att svara. De befinner sig långt ifrån frågan om akademisk frihet såvida det inte är verksamma inom politikområdet högre utbildning och forskning. De saknar därför en relevant begreppsapparat för att i skrift beskriva innebörden av akademisk frihet utöver standardformuleringar och de har inga välgrundade uppfattningar om status och om vad som borde göras.

Det kan också tyckas vara självklart att företrädare för ledningarna svarar på frågorna. De är väl insatta och kan enkelt beskriva, redovisa uppfattningar och förklara ställningstaganden. Svarsfrekvenserna för de olika grupperna är således självklara. Men är det så givet? Ett välgrundat antagande skulle kunna vara att politiker, goda och tränade retoriker, vana vid debatt och formuleringskonst enkelt och obesvärat svarar kortfattat på de ställda frågorna utifrån en allmän uppfattning om vikten av autonomi för akademiska institutioner och

övergripande styrning av och stort utrymme för professionella aktörer. Rimlig är också en hypotes att företrädare för ledningar omöjligtvis kan besvara frågorna tillfredsställande enligt deras egen bedömning eftersom frågorna kräver omfattande och djuplodande resonemang. Av det skälet borde enkäten åka i papperskorgen direkt. Och de skulle ställa undra om inte jag som tidigare har varit chef inom akademien borde veta bättre om möjligheterna att svara på så övergripande frågor i kombination med den tidspress som är förenat med ledningsuppdrag som till exempel rektor eller prorektor.

Min poäng är således att i samma ögonblick som fakta föreligger, blir utfallet självklart, men först då. Detta är ett dilemma i den meningen att forskning, gjorda observationer och framkomna resultat, kan ifrågasättas på helt felaktiga grunder, det vill säga det här visste vi redan, men det gjorde "vi" egentligen inte alls. Det hör till saken att svarsfrekvensen i gruppen ledning är knappt 50 procent, men det är då framför allt administrativa chefer och utredare som avstått från att svara. Det senare är svårt att förstå eftersom samtliga med den rollen tackade ja till medverkan och frågorna borde ha varit mitt i prick utifrån vederbörandes vardag. De borde inte blivit förvånade över de frågor som ställdes.

Hursomhelst vill jag innan jag släpper metoddiskussionen återigen hävda att empirin samlat sett är av god kvalitet. Jag uppfattar att alla respondenter utifrån sitt förhållande till akademien och begreppet akademisk frihet lagt ned möda på att ge genomtänkta och tydliga svar, ibland med omfattande resonemang, ibland med koncisa och träffsäkra svar.

Bokens disposition

Boken fortsätter i nästa kapitel med en genomgång av några aktuella och relevanta skrifter om akademisk frihet och en statlig offentlig utredning där akademisk frihet och tillitsbaserad styrning behandlas som en viktig utgångspunkt för förslag om formerna för statlig styrning. Därefter följer i kapitel fyra redovisning av empirin. Svaren på de fem ställda frågorna redovisas här i fem avsnitt. Samtliga avsnitt i kapitlet avslutas med en kort summering. I kapitlet därefter sammanfattas och kommenteras empirin och mönster som framträder beskrivs. Boken avslutas med, delvis baserat på tidigare studier och den insamlade empirin, en friare betraktelse kring fenomenet akademisk frihet och vilka omständigheter akademien måste hantera för att utbildning och forskning ska kunna bidra på bästa sätt till en gynnsam samhällsutveckling. Boken är så-

ledes en redovisning av förekommande uppfattningar, men inramas i kapitel ett och sex av författarens personliga kommentarer och uppfattningar baserat på förförståelse, egna observationer och erfarenheter, tidigare studier och vad gäller kapitel sex även insamlad empiri. Genom upplägget att redovisa resultatet av den genomförda studien i ett kapitel och mer personligt färgade kommentarer i ett annat följer ofrånkomligt en del upprepningar, eller variationer på samma tema. Det har emellertid varit angeläget för mig att ta tillfället i akt att uttrycka egna uppfattningar och därför har jag medvetet fått acceptera att detta möjligtvis något kan gå utöver bokens stringens.

3. Några aktuella och relevanta studier och skrifter om akademisk frihet

Rik flora av publikationer

Det saknas inte bra och viktiga texter och inlägg om innebörden av akademisk frihet. Tvärtom, med jämna mellanrum publiceras rapporter om högre utbildning och forskning där fenomenet akademisk frihet är föremål för behandling. En av de mest klargörande texterna är författad av historikern Henrik Berggren och återfinns i en antologi publicerad i en rapportserie utgiven vid Högskolan i Borås (Berggren, 2011). Berggren för resonemang om begreppet akademisk frihet utifrån fyra olika källor och som tillsammans dessvärre enligt författaren bidrar till att skapa förvirring om begreppets innebörd. En källa är skillnaden mellan tysk och amerikansk frihet där skillnaden bland annat illustreras av att de amerikanska lärosätena är mer specialinriktade och styrda av ledningar och externa finansörer än de är av staten. Den andra skillnaden är mellan individuell och institutionell frihet. Den tredje är om friheten är positiv eller negativ, det vill säga är friheten villkorad och i så fall hur? Den fjärde källan är relationen mellan frihet och ansvar. Berggren ställer frågan om begreppet akademisk frihet ens är meningsfullt. Han menar att ett bejakande svar förutsätter en tydlighet i vilken typ av frihet som avses och används.

De akademiska friheterna, som Berggren föredrar att benämna det beskrivs därefter i sju kategorier. De sju kategorierna är forskarens individuella rätt att fritt välja forskningsuppgift, universitetslärarens individuella rätt att undervisa, sambandet mellan forskning och undervisning, lärarnas-forskarnas kollektiva rätt att styra sig själva, institutionell självständighet gentemot stat och myndigheter, studenternas rätt att fritt välja sina studier samt oberoende av och gentemot näringsliv. De sju kategorierna hänger på olika sätt samman, men bör en-

ligt Berggren bedömas var för sig i förhållande till idealet om akademien som en oberoende och självständig kraft i samhället.

Det finns anledning att nämna ytterligare några viktiga texter som är klargörande kring styrning och akademisk frihet och som ofta citeras och refereras till. Dessa är Bennich-Björkman (2004) som baserat på en intervjustudie med svenska forskare ställer frågan om den akademiska friheten kommer att överleva och Askling (2012) som beskriver hur förutsättningarna för högre utbildning och forskning förändrats under en femtioårsperiod. Askling ställer och kommenterar frågan ”Vart är den högre utbildningen på väg?”.

I detta kapitel redovisas fortsättningsvis några ytterligare och synnerligen aktuella exempel på hur resonemangen om akademisk frihet förs. Jag har valt ut tre mer formella texter i den meningen att alla är kopplade till uppdrag. I två fall är det uppdrag från i sammanhanget betydelsefulla intresseorganisationer och i ett fall är resonemangen om akademisk frihet och tillitsbaserad styrning en del i en statlig offentlig utredning om styrning och resursfördelning och således kopplade till ett regeringsuppdrag.

”Om akademisk frihet”

SULF publicerade i mars 2023 en skrift med titeln ”Om akademisk frihet”. Skriften är författad av Shirin Ahlbäck Öberg och således utarbetad på uppdrag av SULF. Skriftens syfte är att försöka att bringa klarhet i vad akademisk frihet innebär, hur den ska säkras och vad som är hot mot friheten. Skriften har också ambitionen att utgöra ett diskussionsunderlag för bedömning och ställningstaganden kring akademisk frihet. En utgångspunkt är därvid att ett fritt kunskapsökande och en fri kunskapsförmedling är nödvändig för utveckling och detta gäller inom alla olika typer av vetenskapliga discipliner. En annan utgångspunkt för resonemangen är att den akademiska friheten är hotad och hur den ska värnas och förstärkas kräver noggranna överväganden.

Efter ett kort resonemang om innebörden av akademisk frihet, delvis baserat på den så kallade Autonomiutredningen från 2008 (SOU 2008: 104) och en beskrivning av demokratiutveckling i världen, konstaterar Ahlbäck Öberg att det finns all anledning att reflektera över hur det står till med akademisk frihet i Sverige. Frågan ställs om ”skyddsräckena” är tillräckliga och om vi lever upp till de överenskommelser som undertecknats i olika internationella sammanhang. Ahlbäck Öberg konstaterar också med anledning av att antalet demokratier i världen minskar och att det på många håll sker en successiv försvagning, att det

skulle vara ett misstag om aktörer i Sverige gjorde bedömningen att en sådan utveckling inte skulle kunna drabba oss.

Ahlbäck Öberg resonerar därefter om den akademiska frihetens olika dimensioner. Hon gör i texten åtskillnad mellan akademisk frihet på individnivå och på institutionell nivå och framför att de båda formerna av frihet är ömsesidigt beroende av varandra. För båda nivåerna eller formerna är det viktigt att skilja mellan den formella rätten och den reella rätten eller annorlunda uttryckt de reella möjligheterna. En formell rätt att bedriva forskning fritt, formulera frågor och välja metoder, är av begränsat värde om det inte finns tillräckligt med resurser för att genomföra forskningsarbetet. Finns resurser för forskning samtidigt som regler och riktlinjer begränsar, till exempel forskningsetiska prövningar av syften och metoder i en planerad studie, så är det också naturligtvis en inskränkning i friheten.

Det är ett viktigt och pedagogiskt grepp som Ahlbäck Öberg tar genom sin systematiska distinktion mellan formellt och informellt; mellan lagar och regler å ena sidan och praktik och reellt handlingsutrymme å andra sidan. En kommentar i sammanhanget är att problem som finns idag kan illustreras av svag basfinansiering till forskning och en etikprövning som inte fungerar. Skärpningen av tillämpningen och tillsynen genom etikprövningslagen 2020 sätter gränser för den fria forskningens innehåll och metoder. Lagstiftningen motverkar såväl lärosätenas institutionella autonomi som den individuella friheten konstaterar Ahlbäck Öberg.

Ahlbäck Öberg resonerar också om den formella regleringens betydelse och menar att den inte är någon garanti för akademisk frihet, men hon menar att det ändå skulle ha avgörande betydelse om universitet och högskolors särart fastlades i författningen. Det skulle ha betydelse för den akademiska friheten.

Ahlbäck Öberg för också ett resonemang kring särart och utvecklingen över tid. Hon menar att särarten har blivit alltmer urholkad, genom förändringar i lagar och förordningar och detta trots undertecknande av internationella överenskommelser och rättsakter. Hon redovisar ett stort antal utredningar som lett till beslut med innebörden att särarten tunnats ut; alltifrån avskaffandet av professorernas fullmakt till avreglering av fakultetsnämnder. Ahlbäck Öberg hänvisar till Marcusson (2005) som konstaterade efter en analys att universitet och högskolor enligt gällande rätt lyder under generella regelverk avsedda för förvaltningsmyndigheter. Ett tecken i tiden är att rektorer vid universitet och lärosäten ser sig själva som myndighetschefer och inte som rektorer och akademiska ledare påpekar Ahlbäck Öberg. Det är alltså inte bara andra som betraktar

rektor som myndighetschef och således lärosätet som myndighet, akademien och aktörer inom akademien gör det själva också. Ett annat uppenbart exempel, som dock inte nämns i texten är att chefen för Universitetskanslersämbetet (UKÄ) numera har titeln generaldirektör och inte universitetskansler, en tämligen obegriplig förändring enligt min uppfattning, som genomfördes under 2017. Ett uttryck för att universitet och högskolor betraktas som förvaltningsmyndigheter är också den nyinrättade etikprövningsmyndigheten.

SULF-rapporten tar också upp maktfördelningen mellan linjen och kollegiet. Enligt Ahlbäck Öberg är den kollegiala styrningen alltmer ifrågasatt inom akademien och linjen har successivt stärkts. Det finns en tro på ”starka ledningar och generiska ledaregenskaper” även inom universitet och högskolor. Kollegiets inflytande och botten upperspektivet på verksamheten har samtidigt försvagats. Problemet är att institutionell autonomi i kombination med svag kollegialitet kan leda till en alltför stark ställning för ledningarna inom universitet och högskolor. Ett sant dilemma, statlig styrning ersätts med linjestyrning från styrelse och rektor.

Ahlbäck Öberg konstaterar avslutningsvis att avsaknaden av formella garantier för autonomi idag, det vill säga höga skyddsmurar runt såväl institutionen som individen, inte vägs upp av gällande praktiska realiteter i det tillstånd som råder i Sverige. Som praktiska realiteter finner vi avkollegialisering, tillämpning av ett statligt etikprövningssystem, politisk styrning av utbildningar och utformningen av forskningsfinansiering. Som ett exempel på en praktisk realitet och politisk styrning av utbildning nämner Ahlbäck Öberg också att regeringen i ökad utsträckning pekar ut vilka utbildningar som ska prioriteras, regeringen har ju också ägnat sig åt att dela ut tillfälliga platser. Agerandet inskränker lärosätenas frihet och skapar dessutom samtidigt också ryckighet i planeringen.

Totalt sett förmedlar Ahlbäck Öberg en dyster bild och en utveckling som inte går åt rätt håll där varken institutionell frihet eller individuell frihet har tillräckligt starkt stöd formellt och informellt. En intressant formulering i slutsatsavsnittet är följande:

”Den akademiska friheten i Sverige vilar på antagandet om självbindning och besinning från politiskt håll, inte på robusta institutionella strukturer. Detta räcker inte i vår tid, institutioner måste byggas så att de även klarar hårda prövningar. För att säkra den akademiska frihetens skyddsräcken krävs reglering för såväl den institutionella autonomin som för den individuella akademiska friheten” (Ahlbäck Öberg 2023, sid 36).

Ahlbäck Öbergs resonemang är övertygande och en styrka i resonemangen är den konsekventa uppdelningen i å ena sidan formell individuell och institutionell frihet och å andra sidan praxis eller med andra ord informell individuell och institutionell frihet. Höga skyddsstängsel hjälper inte om aktörer ändå hoppar över eller kryper under.

”Akademisk frihet och institutionell autonomi”

SUHF har tillsatt en expertgrupp för analys vars syfte är att genom studier och analyser av för lärosätena viktiga utvecklingsfrågor ge stöd åt lärosätena. Målet för expertgruppen är att ta ett helhetsgrepp på centrala frågor för lärosätena och därvid identifiera lämpliga och realistiska lösningar i förhållande till inte minst riksdag och regering. Ett antal studier och skrifter är planerade som ska belysa universitets och högskolors verksamhet och beskriva faktorer som påverkar verksamheten.

Den första skriften i serien behandlar lärosätenas organisationsform. Tim Ekberg har på uppdrag av SUHF tagit sig an frågan. Syftet med skriften är att redovisa argument för varför det behövs en ny organisationsform. Redan i inledningsavsnittet slås nämligen fast att svenska universitet och högskolor behöver en ny organisationsform som på ett bättre sätt än nuvarande förvaltningsform garanterar institutionell autonomi och akademisk frihet. Akademisk frihet är en förutsättning enligt Ekberg för att lärosätena ska kunna utföra sina uppdrag med kvalitet och trovärdighet.

En ny organisationsform ska anpassas till lärosätenas uppdrag. Det finns många skäl till att lärosätena ska ha en egen rättskapacitet. Det skulle enligt Ekbergs beskrivning stödja effektivitet och kvalitet, förstärka internationella och nationella samarbeten och till detta kommer att det även skulle gynna samarbeten mellan lärosäten. Autonomi handlar också om skydd från politisk påverkan eller som Ekberg formulerar det ”olämplig politisk styrning”. Sverige är hävdar författaren inte immun mot en utveckling som inskränker frihetsgraderna och som kan observeras i andra länder i världen och i Europa. Det är dags framför författaren att regeringen och riksdagen skapar och tillförsäkrar institutionell autonomi för lärosätena och långsiktigt hållbart skydd för den akademiska friheten.

Ekberg beskriver också vad som måste råda inom lärosätena. Det krävs en funktionell balans mellan rättigheter och befogenheter för individer, grupper och ledningsstrukturer. En sådan funktionell balans fordrar en öppen kollegial kultur, möjlighet att påverka och att få sin röst hörd, transparenta beslutsstruk-

turer och ett lyhört och tydligt akademiskt ledarskap. Ekberg skriver också om vikten av ömsesidig respekt inom kollegiet mellan medarbetare med olika uppgifter och mellan lärare och studenter.

Skriften innehåller utöver argument för en ny organisationsform och kollegialitet en historiebeteckning av universitetens uppkomst och utveckling. Vidare beskrivs den akademiska frihetens beståndsdelar. Den institutionella autonomins betydelse betonas. Den är en förutsättning för akademisk frihet. Den institutionella autonomi ger lärosäten rätten att fatta beslut i verksamhetsfrågor och om organisationsstruktur utan olämplig inblandning från regeringen eller andra externa aktörer.

Efter ett avsnitt där nödvändiga förutsättningar beskrivs såsom minskad styrning av utbildningsuppdrag och ökade basanslag till forskning och ett avsnitt med en internationell utblick återvänder Ekberg i avslutningen till argument för en ny organisationsform. Argumenten tar sin utgångspunkt i en beskrivning av att den akademiska friheten är hotad, den kan inte tas för given. Vidare gäller att kampen om kunskap har intensifierats, vilket innebär ökat behov av att skydda den fria akademien. Skriften avslutas med en uppmaning till riksdag och regering.

”SUHF uppmanar riksdag och regering att skapa hållbara förutsättningar för den akademiska friheten och att tydligt definiera lärosätens institutionella autonomi. Det är även dags att de svenska lärosätena blir egna rättssubjekt och ses som myndiga. Regeringen behöver snarast tillsätta en utredning med målet att öka den akademiska friheten och att stärka skyddet och den institutionella autonomi för lärosätena. Samtidigt behöver landets universitet och högskolor hos sig själva främja och skydda forskare och lärares frihet och utveckla det kollegiala inflytandet. Enskilda forskare och lärare måste uppleva att de har ett reellt inflytande över sin situation och verksamhet. Tillsammans kan vi skapa starka lärosäten som gör skillnad.” (Ekberg, 2023, sid 36).

Ekbergs text är synnerligen välskriven och vacker. Argumenten för förändring staplas på varandra och det tillstånd som borde råda beskrivs inbjudande. Dessvärre blir texten som följd av att ingen problematisering sker utifrån till exempel berättigade krav på insyn från finansärer eller för att använda Ekbergs begrepp innebörden av lämplig styrning och svårigheter att implementera reformer mindre intressant. Aningen trivialt kan konstateras att Ekberg har uppfyllt studiens och skriftens syfte och försett aktörer med argument, men det saknas resonemang kring hinder och möjligheter till förändring. Skriftens disposition, lösningen redovisad i inledningen, och bristen på problematisering

ring i kombination med förekomsten av avsnitt med innehåll som i sak liknar det som tidigare sagts av till exempel Berggren (2011) och Ahlbäck Öberg (2023) är problematiskt ur läsvärde synpunkt. Att så mycket nytt inte tillförs gör läsningen av Ekbergs och SUHF:s första analysrapport mindre intressant och angelägen. Se också artikel i Universitetsläraren publicerad 16 november 2023 där Tim Ekberg intervjuas.

”Struten” – Styr- och resursutredningen

En ytterligare rapport och utredning som är viktig och värd att uppmärksammas är slutbetänkandet från Styr- och resursutredningen (Struten) som lades fram i februari 2019. Slutbetänkandet har titeln ”En långsiktig, samordnad och dialogbaserad styrning av högskolan” (SOU 2019:6). Utredningens utgångspunkt var att statens styrning av lärosätena måste vara mer tillitsbaserad, allt i enlighet med regeringens initiativ 2016 om tillitsbaserad styrning och ledning av statsförvaltningen (se Kommittédirektiv 2016:51 och slutbetänkandet från Tillitsdelegationen SOU 2019:43). I direktiven till utredningen (Kommittédirektiv 2017:46) betonas vikten av universitet och högskolors särart och vikten av lärosätenas autonomi.

En förutsättning för att lärosätena ska fullgöra sina uppdrag är enligt utredningen akademisk frihet. Denna är en grund för kunskapsutveckling inom forskning och utbildning och får inte begränsas eller styras av ekonomiska, politiska eller andra intressen. Akademisk frihet fordrar akademiskt ansvar och här är kollegiala processer centrala där akademiska normer tillämpas och integriteten upprätthålls.

Utredningen framhåller också betydelsen av långsiktighet, också det helt i enlighet med direktiven. Lärosätena ska ges långsiktiga ramar och handlingsutrymme och utifrån det ta ansvar för verksamheten utifrån sina skilda förutsättningar. En sådan ordning är i linje med tillitsbaserad styrning och ledning där mål för verksamheten förenas med flexibilitet kring hur verksamheten bäst bedrivs för att det bästa utfallet ska nås. I en sådan modell med mål som ramar och utrymme för flexibilitet och lokal anpassning blir dialog mellan huvudman och agent central. Utredningen framhåller sålunda tillämpning av en mer dialogbaserad styrning. Brorström och Granfeldt (2017) använde för övrigt begreppet äkta dialog i en rapport publicerad av SUHF och som föregick utredningen. Ett annat förekommande begrepp eller honnörsord i utredningen är kvalitetskultur och föreställningen om att styrningen ska fokusera på resultat, inte på hur saker och ting utförs och inte på detaljer.

Utredningen är omfattande och beskriver väl hur dagens situation och styrformer och modeller för resursfördelning har vuxit fram. Det överordnade värdet som en ny styrmodell ska möta är tillit och akademisk frihet med stort manöverutrymme för universitet och högskolor och dess medarbetare. Utredningen lade fram ett antal konkreta förslag baserade på utgångspunkterna och med en god argumentation för förändring, implementering och tillämpning. Några saker i korthet som syftade till att öka utrymmet för lärosätena är följande; ett samlat anslag för utbildning och forskning, mindre andel prestationsersättning i utbildningsanslaget, ökad basfinansiering till forskningen och utvecklad dialog mellan regeringen och lärosätena för att till exempel öppna för finansiering av speciella styrkeområden eller profiler på lärosätena. Samtliga förslag skulle stödja kvaliteten och en effektivare resursanvändning.

Det är fem år sedan utredningen överlämnades. Fem budgetpropositioner har lagts, för 2020, 2021, 2022, 2023 och 2024, och en forskningsproposition för perioden 2021–2024 och av förhoppningar och välgrundade förslag har det inte blivit något överhuvudtaget undantaget möjligtvis en formulering om akademisk frihet i högskolelagen, vilken ju uppfattas av många företrädare för akademien som otillräcklig. Tvärtom så är dialogen mellan regeringen och lärosätena som den alltid har varit, ja kanske till och med ännu mer summarisk än tidigare, basfinansieringens andel av den totala forskningsfinansieringen har minskat, relationen mellan prestationsersättning och helårsstudieplatser är oförändrad och något samlat anslag till utbildning och forskning har det inte blivit. Politiken har således inte fört vidare något av det som föreslås, och detta trots glada tillrop inte minst från utbildningspolitiker under det pågående utredningsarbetet. Undantaget är då möjligtvis formuleringen i högskolelagen om akademisk frihet och principer för forskning. Uppenbart saknar riksdag och regering när det kommer till kritan tilltro till att lärosätena klarar att prioritera och kan hantera tilldelade resurser effektivt om vidare ramar ges. Varför regeringen inte önskar ha en bättre dialog med lärosätena är emellertid förbryllande. Vad kan vara viktigare än att träffa sina egna utförare, kärnan i den verksamhet som regeringen ytterst ansvarar för?

Jag förmodar att det är finansdepartementet som är ”boven i dramat” och som stoppar förslag som innebär en mer decentraliserad användning av ekonomiska resurser. Utredaren framför för övrigt i sitt slutord förhoppningen om att utredningsprocessen bidragit till en diskussion om högskolans roll, styrning och resurstilldelning. Det är alldeles riktigt, men mer än så verkar det inte bli. Och att hänvisa till en bra process i stället för till förväntade positiva och vikti-

ga resultat känns lite magert och uppgivet och detta redan före remissvar och hantering av utredningens förslag inom Regeringskansliet.

Jag kan inte låta bli att apropå tillit och tillitsreformer återge nedanstående inlägg som rör situationen i vårt grannland Norge. Citatet är hämtat ur en debattartikel författad av Axel Hjelme och publicerad i nättidningen Khrono i oktober 2023.

”Kombinasjonen av flate kutt over en årrekke og stadig nye satsinger uten friske midler, har satt universitets- og høyskolesektoren i en presset situasjon. Vi aner at tilliten først og fremst skal ta form i at vi selv skal utføre de ubehagelige kuttene, mens politisk ledelse kan nøye seg med å stillferdig uttrykke. Når det nå signaliseres ytterligere satsing på enkelte fagområder med såkalt høy arbeid-slivsrelevans kan det se skummelt ut for humsam-fag og grunnforskningen.”

Rektorn vid Oslo universitet är av samma uppfattning och menar i en artikel publicerad i Khrono att ”regjeringa snakker om tillit, men ikke viser tillit i sin styring av sektoren”. Bland annat pekar han på att lärosätena inte själva får besluta om nedläggning av studieorter och att regeringen bestämmer inom området medicin var studieplatser ska finnas (Khrono i december 2023).

Tillit är lätt att prata om, men svårt att leva upp till, inte bara hos oss, men naturligtvis samtidigt enkelt om innebörden är att agenten ska utföra de obehagliga neddragningarna. För resonemang och illustrationer av problematik vid implementering och försök till tillämpning av tillitsbaserad styrning och ledning se till exempel Andersson (2023) och Brorström (2023).

Summering

Jag inledde med att framföra att det inte saknas texter om akademisk frihet. Min genomgång av en uppsättning skrifter eller utredningar visar på stora överlappningar. Problemen i form av hot mot demokrati och vetenskaplighet, avsaknaden av en tillräcklig stark lagstiftning, en felaktig organisationsform och behovet av skyndsam förändring återkommer. En iakttagelse är att de svårigheter att genomföra förändringar som innebär en ökad frihet för lärosätena och som läggs fram i resursutredningen inte kommenteras av vare sig Ahlbäck Öberg eller Ekberg. Det är ju mycket talande exempel på vad det kan innebära att gå från prat till beslut och handling. Bakom vackert tal finns ingen avsikt eller förmåga att förändra någonting. Frågan är vad som är värst bristande vilja och förståelse eller oförmåga.

4. Utsagor och uppfattningar om akademisk frihet

Beskrivning av empirin

Empirin består som tidigare redovisats av svar från 23 respondenter av varierande omfattning på fem övergripande frågor. Svaren på frågorna och den använda begreppsapparaten och uttryckssätten sammanfaller i inte minst vad gäller gruppen ledning och administration i hög grad med det som återfinns i de återgivna skrifterna, underligt hade det varit annars. Min redovisning av empirin är så fullständig som möjligt, vilket innebär att upprepningar finns i förhållande till studiens referensram. Men det finns också utsagor som lyfter fram andra perspektiv och som problematiserar fenomenet akademisk frihet. Skillnader framträder också mellan de olika grupperna inte bara i använd begreppsapparat utan även i uppfattningar. Intressant är också en del slagkraftiga och klagörande formuleringar, inte minst kommer dessa ifrån forskare och lärare. Det finns också en frispråkighet och pragmatism från flera av respondenterna som saknas i debatten och på alla de seminarier jag deltagit i kring akademisk frihet och styrning, organisering och ledning av och inom akademiska institutioner.

Den första frågan som ställdes i det kortfattade frågeformuläret avsåg innebörden av akademisk frihet. Naturligt nog kom många av respondenternas svar på frågan att redan här innefatta redovisning av begränsningar i friheten och viktiga åtgärder för förändring. Det innebär att det även finns vissa upprepningar i redovisningen mellan de olika avsnitten. Vissa teman, påståenden och ställningstaganden återkommer, vilket varit nödvändigt och inte behöver vara någon nackdel. I beskrivningen av innebörden akademisk frihet har jag som tidigare nämnts återgivit svaren samlat för hela gruppen. Detta gäller också för svaren på frågan om högskolelandskapet. För de tre övriga frågorna har det varit relevant att återge svaren från de tre grupperna var för sig. Dessa är då "ledning och administration", "forskare och lärare" samt "andra samhällssektorer, såväl privata som offentliga organisationer".

Innebörden av akademisk frihet

Den ställda frågan var; Vilken är enligt din uppfattning innebörden av akademisk frihet? Vad är kärnan?

De redovisade svaren avseende innebörden av akademisk frihet är på tre olika nivåer. En är en mycket övergripande nivå och innefattar kraftfulla formuleringar och värderingar rörande den stora betydelsen av akademisk frihet. En långtgående akademisk frihet beskrivs här som ”avgörande i ett demokratiskt samhälle”. Akademisk frihet är en av ”demokratis grundpelare. En annan beskrivning och uppfattning på denna övergripande nivå är att akademisk frihet är centralt för att ett samhälle på lång sikt ska kunna säkerställa fortsatt välbefinnande och välfärd. Råder inte akademisk frihet degenereras välfärden. En ytterligare utsaga är att akademisk frihet är en viktig del i ett demokratiskt samhälle och att forskning och utbildning inte får påverkas av politiska intressen.

En annan nivå, mellannivå, för beskrivning av akademisk frihet är användning av formuleringen eller varianter på formuleringen i högskolelagen. Akademisk frihet är att forskaren utan påverkan ska formulera problem, bestämma metoder och former för resultatredovisning. Ett exempel är:

”Kärnan är att få forska fritt kring vilka frågor som helst utan någon yttre styrning samt att få kommunicera resultaten fritt”.

En typ av formulering är också att kärnan i akademisk frihet är möjligheten att välja forskningsfråga utan att behöva ta hänsyn till ideologier eller andra fenomen som kan innebära begränsningar. Begreppet oberoende används här av flera av respondenterna. Akademisk frihet handlar enligt en av respondenterna om att säkra att det sker en av särintressen oberoende produktion och reproduktion av kunskap. Akademisk frihet är inte ett självändamål. Ett påpekande från en av respondenterna är att en forskare som väljer frågor som uppfattas som kontroversiella måste kunna göra detta, men vederbörande kan dock inte förvänta sig att inte bli ifrågasatt och gå fri från kritik.

Det finns på denna mellannivå för beskrivning av innehållet i akademisk frihet inledningsvis i svaren och resonemangen en fokus på forskning, men många respondenter gör därefter tillägget att akademisk frihet även måste omfatta utbildning och undervisning. Den forskande läraren ska som en av respondenterna uttrycker sig ha rätt att tillsammans med andra fritt utveckla kurser och kursinnehåll. Ett annat sätt att uttrycka sig vad gäller utbildning och undervisning är att den akademiska läraren ska ha ett avgörande inflytande över innehållet i undervisningen och på institutionell nivå ett inflytande över verksamheten. I användningen av begreppen inflytande och avgörande finns

en viss begränsning och problematisering. Denna begränsning återkommer i en annan respondents beskrivning där denne framhåller att politisk styrning sannolikt alltid måste finnas avseende vilka utbildningar som måste finnas för att möta samhällsliga behov, men det måste finnas utrymme för att erbjuda ett bredare utbud, men detta under förutsättning att det kan finansieras.

En problematik som kan knytas till situationen vad gäller förväntningar på utbildningarnas innehåll är kraven på att bedriva jämställdhetsarbete och att lärosätena ska verka för hållbar utveckling. Med nuvarande inramning och politiska läge är sådana förväntningar och krav rimliga, men kan med en annan regim och annan politisk styrning missbrukas påpekar en av respondenterna. Risken är inte menar respondenten obetydlig i det parlamentariska läge som gäller idag. En annan respondent menar att situationen blir mer och mer allvarlig och att en mer självständig ställning för universitet och högskolor i förhållande till staten därför är viktig.

Det tredje angreppssättet eller nivån är betoningen av att akademisk frihet handlar både om det individuella och det institutionella. Individens frihet ska säkras och frånvaron av politisk påverkan garanteras, men även lärosätet ska vara fri från påverkan. Vetenskaplig självständighet ska råda där ingen utomstående styr varken på individnivå eller på institutionell nivå. Akademisk frihet innebär oberoende av yttre påverkan både individuellt och institutionellt. Det mest intressanta är enligt en av sagespersonerna akademins frihet, det vill säga de akademiska institutionernas frihet och oberoende. Institutionell frihet och oberoende betraktas därvid som en förutsättning för den enskilde forskaren och lärarens oberoende, men samtidigt måste relationen mellan institutionell frihet och individuell frihet uppmärksammas. Till exempel kan en forskare uppfatta sig ha en långtgående frihet som följd av god extern finansiering samtidigt som ledningen för lärosätet uppfattar sig vara kringskuret och utan möjligheter att genomföra strategiska satsningar. Individens frihet förenas med institutionell ofrihet. Eller tvärtom; ledningen uppfattar stor frihet, men forskaren som inte får finansiering för sitt "passionsprojekt" är besviken och uppfattar att utrymmet är begränsat. En pragmatisk synpunkt i sammanhanget är också att det helt enkelt inte är möjligt att låta alla forskare forska på precis det som de vill, det finns inte resurser till det.

Det finns således en stark tilltro till betydelsen av akademisk frihet i sina båda bemärkelser även om resonemangen framför allt handlar om det individuella. Men det sker också en problematisering eller kanske konkretisering av vad innebörden är i termer av att vissa omständigheter måste föreligga. På indi-

vidnivå är en sådan förutsättning för akademisk frihet att anställningstrygghet finns som säkrar att anställningen inte riskeras om forskningsresultat eller innehållet i undervisningen strider mot vad makten förväntar sig.

En av respondenterna menar att det är dags att ställa samma krav på universitet och högskolor som arbetsgivare som i samhället i övrigt. I stället för långa och utdragna anställningsprocesser och tillfälliga anställningar som följd av ängslan att anställa fel personer, är det viktigt att tillsvidareanställa och om en ny situation uppkommer, jag förmodar att det som avses till exempel är minskade eller uteblivna anslag och arbetsbrist, avsluta anställningen. En annan problematisk omständighet är att universitet och högskolor är förvaltningsmyndigheter. Två av respondenterna, båda verksamma vid lärosäten, resonerar om organisationsformen utan att utveckla närmare hur en förändring kan ske, men lydnadsförhållandet till staten som gäller idag och som är unikt i den fria världen är problematiskt framhåller en av respondenterna. Denne pekar också på att det funnits tillfälle och möjlighet att förändra organisationsformen men sektorn var för ängslig och vågade inte bejaka förslagen såsom respondenten uppfattar det.

En av de intervjuade menar att akademisk frihet är en bra princip eftersom ingen kan veta inom vilka områden nya rön kan, ska eller borde göras. Friheten öppnar för det oförutsedda är ett annat sätt att uttrycka det. Men, fortsätter respondenten, friheten borde följas av att individen har ett ansvar att bidra till samhällsutveckling och för att sprida resultat. Frihet ska inte likställas med rättighet för den enskilde medarbetaren att göra vad denna vill. Vidare är ett problem idag enligt respondenten att alla verksamma inom akademien förefaller likställa förändringar eller förslag till förändringar med hot mot den akademiska friheten, såvida inte förändringen innebär mer pengar till den egna enheten eller verksamheten. Ett påpekande från en respondent i ledningen vid ett lärosäte är att akademisk frihet inte ska förväxlas med en rättighet att arbetsleda sig själv utan det finns plikter som ska uppfyllas av medarbetarna även inom ett universitet.

En något annorlunda ansats och svar är att akademisk frihet är forskarens nyfikenhet, men med två möjliga gränser. Den ena gränsen är samhällsrelevans och den andra är ideologi. En tolkning är att utbildning och forskning inte får bli för samhällsrelevant och inte heller ideologisk, neutralitet är viktigt. En ytterligare beskrivning är att innebörden är att kunna föra ett akademiskt samtal utan pålagda restriktioner, lära studenterna kritiskt tänkande samt att delta i samhällsdebatten. Det senare om forskaren så önskar betonar respondenten.

Det förekommer i svaren vad gäller begreppet frihet också hänvisningar till såväl Ulf Lundell som Kris Kristofferson. I Lundells "Öppna landskap" finns strofen "Jag trivs bäst i fred och frihet för både kropp och skäl och i Kristofferssons, tillsammans med Fred Foster för att vara korrekt, "Me and Bobby McGee" finns strofen "Freedom's just another word for nothing left to lose". Respondenten konstaterar dock att båda ansatserna är lika hopplösa i sammanhanget, den första innebär att ingen hänsyn tas till andra människor, och den andra innebär armod och egendomslöshet, vilken kan vara såväl materiell som immateriell, som en förutsättning för frihet. Respondenten konstaterar att frihet måste ses i sitt sammanhang och att den förutsätter gränser och var den gränsen går lär sig forskaren och läraren genom insocialisering. Respondenten framhåller också apropå förhållandet mellan utbildning och forskning att forskningens främsta uppgift är att ta reda på vad undervisningen ska handla om.

Summering. En jämförelse mellan de tre grupperna visar inte på någon större skillnad i beskrivningen av innebörden av akademisk frihet. Stor skillnad finns dock i omfattningen på svaren och i användningen av begrepp. Alla respondenter betonar betydelsen av akademisk frihet. Alla respondenter och således alla tre grupper bejakar betydelsen av att den akademiska friheten måste förstärkas, i några fall handlar svaren mer om att värna och försvara det som är snarare än att förstärka.

Dilemman att hantera

Frågan som ställdes var; Vilka dilemman finns idag avseende att upprätthålla den akademiska friheten?

Ledning och administration. Det övergripande problemet som ska hanteras är enligt flera av respondenterna helt enkelt att väga av akademisk frihet mot samhällliga behov. Det finns samhällliga behov av utbildning och forskning som måste tillgodoses, men frågan är hur omfattande och specifik som styrningen ska eller behöver vara. Det är fullt rimligt menar flera att staten styr forskningen genom att en del av anslagen fördelas genom riktade utlysningar. Risken är dock att dessa utlysningar styr forskningen mot frågor som är angelägna för dagen och ur ett politiskt perspektiv. Andra frågor och områden kommer då inte att beforskas i tillräcklig utsträckning.

En av respondenterna tar i sina resonemang utgångspunkt i den svaga institutionella autonomi som gäller för lärosätena. Årliga statliga anslag till utbildning och forskning gör lärosätena alltför beroende av politikens goda vilja. Men som en av de övriga respondenterna påpekar så kan inte lärosätena bortse

från den verklighet som de faktiskt befinner sig i. Finns det bristsituationer arbetsmarknadsmässigt eller behov av ökade kunskaper inom ett specifikt område är det rimligt att universitet och högskolor är följsamma i förhållande till dessa behov. Ett problem kan emellertid enligt respondenten vara vad gäller forskning att forskarna inte är intresserade av att medverka, ibland av det enkla skälet att medverka inom ett specifikt projekt inte stöds av meriterings- och publiceringssystemet, alltså att ta sig an ett samhällsproblem gynnar inte den egna karriärutvecklingen inom den akademiska världen. Inom vissa discipliner har enligt vederbörande specialiseringen gått så långt att den samhälleliga relevansen kan ifrågasättas. En problematik i samspelet mellan lärosäten och aktörer i omvärlden är också enligt en respondent det säkerhetspolitiska läget och betydelsen av att beakta eventuella risker vid samarbeten. Det är ett dilemma och en begränsning för den akademiska friheten.

Balansen mellan lärarens och forskarens frihet och det staten vill att akademien ska åstadkomma är ett sant och svårt dilemma. Men balansen handlar också om individens frihet i förhållande till lärosätet, fakulteten och/eller institutionen. Det finns risk för att enskilda individers egennyttan får för hög prioritet i interna beslutsprocesser vilket enligt en respondent motverkar akademisk frihet och försvagar legitimiteten. Det kan också vara tvärtom att forskare inte tillåts söka medel eftersom kraven på medfinansiering eller administrativa kostnader för att hantera anslagen drar för mycket resurser. Lärosätet begränsar det ekonomiska risktagandet genom att hindra enskilda initiativ och enskildas projekt och därmed kanske möjligheter till viktiga forskningsresultat.

En respondent slår fast att det är ett dilemma mellan det staten vill med skattepengarna och den akademiska friheten, men det är inte möjligt att kompromissa med omständigheten att det är lärare som utvecklar innehållet i utbildningar och att det är kollegor som granskar kvaliteten. Politiken måste alltså hållas borta från att kontrollera innehållet i utbildningar och den måste hållas borta från att påverka forskningsråden, till exempel genom att säkra att politiker inte innehar styrelseplatser.

Några av respondenterna återkommer under frågan om vilka dilemman som behöver hanteras till risken för att faktaresistens och konspirationsteorier urholkar den vetenskapliga legitimiteten och därigenom kan också den akademiska friheten ifrågasättas och inskränkas. Idag, enligt en av respondenterna, ifrågasätts vetenskapssamfundets auktoritet att avgöra vad som är kunskap och i många länder får auktoritära partier och populistiska ledare ökad makt och inflytande. En mycket viktig uppgift för akademiska institutioner och för forskare

och lärare är att ta hoten på allvar och aktivt agera för att upprätthålla legitimiteten i en värld av populism och faktaresistens.

Forskare och lärare. Beskrivningarna av dilemman från gruppen av forskare och lärare är i stora drag desamma som de som lämnades av företrädare för ledningar och administration. Det är ett dilemma att universitet och högskolor är förvaltningsmyndigheter påpekar några av respondenterna. Förklaringarna är desamma som de som företrädare för ledning och administration redovisade. Autonomi har enligt en av respondenterna inom ramen för den befintliga organisationsformen försvagats under senare år. Universitetens ställning inom statsförvaltningen har förändrats genom att särarten tonats ned och genom att det kollegiala har försvagats och linjestyrningen stärkts.

Ledningspersoner och administratörer inom akademien ser sig numera enligt en av respondenterna som chefer i linjen, som på precis vilket marknadskopplat företag som helst, och blir belönade när de bokstavstolkar och agerar i enlighet med lagar snarare än ser till lagens andemening. Ett ingrepp i den akademiska friheten är också formaliseringen av etikprövningen och inrättandet av den nya myndigheten. En konsekvens av att ett naturvetenskapligt förhållningssätt vid etikprövning anläggs på samhällsvetenskapen är att studier av nya områden och frågor och användning av metoder som successivt anpassas till de kunskaper som framkommer omöjliggörs. Etikprövningens krav innebär att forskaren inte förväntas lära sig något under forskningsprocessen. Enligt vederbörande har myndigheten fått välförtjänt uppmärksamhet, med vilket avses, min tolkning, berättigad hård kritik.

Ett dilemma är också förhållandet mellan basfinansiering och extern finansiering och samma typ av resonemang och argument som tidigare redovisats förs här. I ett system med skattefinansiering är det inte orimligt att anslagsformer riktas in mot särskilda områden. Men det är problematiskt. Som forskare är det viktigt enligt en beskrivning att förhålla sig till vissa perspektiv i en ansökan. Detta skapar en ängslighet att inte bedriva forskning som är politiskt korrekt. Det måste finnas utrymme för forskning som inte ligger i linje med det som förväntas. En annan av respondenterna påpekar att den externa finansieringen riskerar att driva forskningen mot områden som ger pengar och prestige snarare än mot oprövade men mer relevanta områden.

Några intressanta enskilda utsagor rörande dilemman är att forskarna själva kan undergräva betydelsen av akademisk frihet genom att använda det som slagord i sammanhang där det inte hör hemma. Ett sätt att uttrycka dilemmat är att det handlar om konflikten mellan karriärkrav och känslan för det som

är viktigt och/eller intressant. Tänkvärt. Det är naturligtvis förödande om det som är intressant aldrig eller sällan prioriteras utan i stället beforskas områden där medel och möjligheter till karriär öppnar sig.

Andra samhällssektorer, såväl privata som offentliga organisationer. Företrädare för andra samhällssektorer uppehåller sig framför allt vid två saker. Det ena är balansen mellan den fria forskningen och den uppdragsstyrda. Andra sätt att uttrycka motpolerna är grundforskning eller nyfikenhetsforskning å ena sidan och tillämpad forskning å andra sidan. Vilken balanspunkten är finns inget svar på. Problematiseringen av dilemmat sker utifrån båda polerna. Det finns en risk om aktuella problemställningar och betydelsen av samhällsnytta styr, dels därför att det sker på bekostnad av resurser till den nyfikenhetsbaserade forskningen, dels därför att forskningen kan hamna nära rådande värderingar och ideologier och resultaten bli svar på det som makten efterfrågar. Det kan finnas en olycklig önskan hos politiken att vilja kommunicera samhällsnytta som resultat av den förda politiken och risken är att forskare bekräftar detta och undviker att inta en kritisk hållning. En uppmaning från en av respondenterna är att riksdag och regering måste förstå sambandet mellan akademisk frihet och välfärd. Ett långsiktigt perspektiv måste anläggas på den nyfikenhetsbaserade forskningens egenskaper och betydelse, att upprätthålla välfärd förutsätter akademisk frihet. En annan uppmaning är att akademien och regeringen måste finna former för samtal. Ett högt tonläge och bristande tillit till varandra bidrar inte till en gynnsam utveckling för utbildning och forskning.

Samtidigt som en utgångspunkt i aktuella samhälleliga problem innebär risker finns krav på relevans. En av de intervjuade uttrycker som dilemma eller snarare som ett potentiellt problem att forskarna väljer bort områden som är viktiga för landet för att i stället prioritera forskning vars resultat kan publiceras internationellt. En annan talar om behovet av sektorsforskning och den situation som är inom vederbörandes område där forskningen idag är allt för långt ifrån de frågeställningar som är viktiga för praktiker och där beskrivningar och forskningsresultat skulle kunna vara stöd i vardagen. Ett relevanskriterium är viktigt parallellt med ett kvalitetskriterium framhåller vederbörande. Ett påpekande som görs är att relevansen i forskningen ska avgöras av professionen inte av politiken.

Ett dilemma som beskrivs av en av respondenterna och som flera andra tangerar är forskningens inriktning och utbildningens innehåll i förhållande till krav från olika aktörer – studenter, medarbetare, finansärer och samhället i stort – att generiska kompetenser eller förhållningssätt såsom jämställdhet och

hållbarhet måste vara centrala inslag. De handlar om berättigade krav utifrån beslut fattade i demokratisk ordning, men kraven kan likafullt innebära betydande inskränkningar av lärosätets eller den enskildes inflytande över verksamheten.

Nära frågan om balanspunkten mellan nyfikenhet och samhällsrelevans finns frågan om universitetets och högskolors legitimitet. Den kan gå förlorad om balansen inte upprätthålls enligt en av respondenterna. Den kan försvagas eller gå förlorad ur ett samhällsperspektiv om studier och forskningsresultat förefaller sakna betydelse för den enskilde eller för den praktiska verksamheten, men också om forskningen hamnar för nära praktiken och det kritiska tänkandet ersätts av en medveten eller omedveten bekräftelse av att gällande praxis, utveckling eller tillstånd är tillfredsställande. En hög grad av extern finansiering, i form av finansiering ifrån näringsliv och andra samhällsaktörer innebär, konstaterar en annan av respondenterna, att den demokratiska påverkan på utbildning och forskning minskar och med det den akademiska friheten.

Summering. Inga svar har givits på hur avvägningen mellan akademisk frihet och samhällseliga behov av kunskap kan ske. Uppfattningen är att akademien måste vara fri att bestämma områden och formulera frågor, men brist på relevans kan innebära ett ifrågasättande av akademins självständighet och särart. En tidigare utsaga handlade om inskolning i den akademiska miljön. Kan det vara som så att verksamma inom högre utbildning och forskning helt enkelt känner när obalans riskeras och agerar utifrån detta? En effekt av insocialisering eller är det ett önsketänkande?

Behov av förstärkning

Frågan som ställdes var; Behöver den akademiska friheten förstärkas. I så fall hur?

Ledning och administration. Svaren och uppfattningarna om behoven av förstärkning och vilka dessa förstärkningsåtgärder är hänger naturligtvis nära samman med uppfattningar om dilemman för att upprätthålla akademisk frihet. Företrädare för ledningar och administration framhåller två saker som svar på frågan om behov av förstärkning. Det ena avser de formella ordningarna. Flera av respondenterna resonerar om betydelsen av att se över myndighetsformen. Dagens ordning med universitet och högskolor som statliga förvaltningsmyndigheter anses utgöra en begränsning av autonomin. Att rektor ska personifiera akademisk frihet och samtidigt vara lojal med uppdragsgivaren, staten och chefen är konfliktfyllt och principiellt fel. En reform där lärosätena

blir stiftelser skulle öka handlingsutrymmet menar några av respondenterna. De lärosäten som är stiftelser har enligt en förekommande bedömning flera fördelar och en större institutionell frihet. En större institutionell frihet är då viktig inte bara ur perspektivet akademisk frihet utan även för lärosätenas möjligheter att bidra till en gynnsam samhällsutveckling. Det är en styrka att kunna äga fastigheter och förfoga över tillgångar och kapital. Kopplat till vikten av att bidra till samhällsutvecklingen, är dock det centrala i sammanhanget att förfoga över immateriella tillgångar och kunna utveckla och kapitalisera dessa.

Några av respondenterna är mer skeptiska till förändringar av organisationsformen av två skäl. Dels eftersom de befintliga stiftelsehögskolorna inte alls har lyckats använda möjligheterna att vara en stiftelse utan i praktiken och i vardagen liknar vilket annat lärosäte som helst, en uppfattning som säkert inte delas av ledningarna inom stiftelsehögskolorna, dels eftersom det inte är möjligt att uppnå den avkastning på insatt kapital som krävs för att vara oberoende av staten. Det finns inte ekonomiska förutsättningar i Sverige för att skapa från staten oberoende lärosäten utan det statliga anslagen och avtalen med staten är helt avgörande. Dåliga erfarenheter från hur tidigare utredningar om organisationsformen har tagits emot och hanterats är också ett bekymmer. Det blev till exempel inget alls av med Autonomiutredningen som lades fram 2008 vad gäller förslaget om ny organisationsform och så kallade självständiga lärosäten påpekas det.

En annan formell aspekt som framhålls är att akademisk frihet måste ges ett grundlagsskydd. Akademisk frihet är en viktig princip som inte ska kunna avskaffas under en enskild mandatperiod av en "illasinnad" regering. Akademisk frihet innebär därvid framhåller en av respondenterna att även utbildningen omfattas av lagregleringen. En redovisad synpunkt går i viss mån på tvärs mot uppfattningen om betydelsen av att förändra lagregleringen. Ett grundlagsskydd skadar väl inte menar respondenten, men det räcker inte. Vad det handlar om är att vinna allmänhetens förtroende för akademien och högre utbildning och forskning och därigenom säkra en demokratisk grund och politisk vilja för att värna akademisk frihet. Ett sätt att göra detta är att "motverka de krafter som försöker underminera allmänhetens förståelse och förtroende för vetenskaplig kunskap". Universitet och högskolor behöver satsa resurser för att bli bättre på att sprida kunskap och öka förståelsen. Det handlar helt enkelt om att anställa folk som kan kommunikation.

En tredje typ av formalitet och formell förändring är att styrelsernas sammansättning måste preciseras. Det är viktigt framförs det att styrelserna inte

politiseras. Konkreta synpunkter på styrelsernas sammansättning som framförs är att styrelserna ska domineras av personer från professionerna, kompetens och formella meriter ska vara avgörande vid tillsättning, inte partipolitik. Till det ska läggas enligt en av respondenterna att lärosätets styrelseordförande bör vara rektors chef och inte som det är idag regeringen via statssekreterare eller departementsråd. I sammanhanget kommenteras också ingreppet i autonomin som regeringsbeslutet att utan förvarning och förankring förkorta de nybildade styrelsernas mandatperiod innebar. Beslutet fattades med hänvisning till vikten av att klargöra att det finns säkerhetspolitisk kompetens i styrelserna för universitet och högskolor. 36 månader blev 17 och i den översyn som ska ske kommer kompetensen att prövas. En utredning har tillsats. Enligt fleras uppfattningar är tillvägagångssättet ett synnerligen klumpigt sätt att försöka tillse att universitet och högskolor och dess medarbetare är medvetna om och kan hantera de säkerhetsrisker av olika slag som föreligger i en orolig tid och värld.

Det andra spåret i ledningarnas och administratörernas behandling av hur den akademiska friheten kan stärkas handlar om innehållet i verksamheten och formerna för resursfördelning. En återkommande uppfattning är att forskningen är alldeles för hårt styrd genom den höga andelen extern finansiering. Utlysningar från anslagsgivare riskerar enligt en beskrivning att politisera forskningen. Forskarna söker medel för sådana områden och frågor som gillas av finansierarna och undviker sådant som ogillas. Risken är att viktiga samhällskritiska frågor aldrig ställs. Genom större basanslag kan både forskarens frihet och lärosätets autonomi öka.

En annan beskrivning på samma tema är att fria forskningsmedel för den enskilde individen skulle innebära en förstärkning av den akademiska friheten. Forskarutbildade har idag alldeles för lite tid avsatt för egen forskning och enligt vederbörande går den tillgängliga tiden ofta åt till att söka anslag. Av den ordning som gäller följer att forskningen kommer att handla om det finansierarna efterfrågar och kanske inte det som forskaren egentligen vill studera.

Idealet är enligt en tredje beskrivning att mer pengar lyses ut för fri forskning, den akademiska friheten får inte inskränkas ytterligare genom ännu fler från politiken och finansierarna styrda utlysningar. Ett ytterligare betraktelsesätt vad gäller innehållet i verksamheten är att politiker ska möjliggöra forskning, skaffa fram pengar, och följa upp hur de offentliga medlen används. De ska inte bestämma över eller styra innehållet. I uppföljningen och bedömning-

en av lärosätena, vilken givetvis måste göras, ska produktivitet i forskningen premieras framhåller en av respondenterna.

Resonemangen om verksamheten handlar också om utbildning. En uppmaning från en av respondenterna till regeringen är att formulera övergripande önskemål om vad professioner bör kunna men precisera inte innehållet i utbildningarna. Det är viktigt att säkerställa framhålls det att regeringar aldrig går ned på verksamhetsnivå och styr innehållet. Riktlinjer kan ges och granskningar ska göras, men en regering ska inte styra enskilda utbildningar.

En kritik mot nuvarande ordning som inskränker frihetsgraderna utvecklas av en av respondenterna. Denne menar att lärosätena styrs för detaljerat genom regleringsbrev, påbud, utvärderingar och av krav på att policies och handlingsplaner initierade av politiken ska utarbetas och tillämpas. Staten måste enligt respondenten övergripande kommunicera sina förväntningar på lärosätena och överlämna till lärosätena att själva formulera mål och bestämma medel. Detta kan till exempel avse jämställdhetsintegrering och för att vara mycket konkret till exempel rekrytering av professorer för att uppnå balans ur jämställdhetssynpunkt. För ett stort lärosäte med hundratals professorer är det relevant att kräva en viss andel kvinnor och män vid nyrekrytering, för ett mindre lärosäte med ett 30-tal professorer och där ett fåtal rekryteras och/eller befordras varje år blir ett sådant krav helt orimligt. En kommentar är att det visar på brist från uppdragsgivaren på förståelse för verksamheten och dess för-utsättningar inom ett mindre lärosäte.

Forskare och lärare. I svaren från gruppen bestående av forskare och lärare återkommer uppfattningar om reglering av den akademiska friheten i lagstiftningen och föreställningen om att en annan organisationsform än förvaltningsmyndigheter hade kunnat innebära en förstärkning av den akademiska friheten. En av respondenterna framhåller betydelsen av att en lagreglering av lärosätets autonomi, den institutionella friheten, borde följas av att samma grad av självständighet säkras på fakultets- och institutionsnivå. Den kollegiala strukturen bör stärkas och linjestrukturen försvagas. Vad gäller det legala finns också synpunkten att den politiska representationen i styrelserna måste försvagas och den vetenskapliga och kollegiala stärkas.

Inte särskilt förvånande är den dominerande uppfattningen eller beskrivningen från forskare och lärare att politiken ska visa tillit till att lärosätena själva kan göra prioriteringar och fördela forskningsmedel. Basanslagen till forskning måste öka och forskningsrådets makt minska. Akademin måste enligt en beskrivning envist hävda att den vet bäst vad som behöver göras inom utbildning

och forskning och egentligen är det inget större problem enligt respondenten. "Ibland lägger sig amatörer i", men med få undantag enligt vederbörandes erfarenhet så går det enkelt att hantera. En mer problematisk omständighet är att det idag enligt respondenten ägnas alldeles för mycket tid åt att ansöka om pengar som dessutom finns på för många ställen.

Det finns för många forskningsfinansiärer idag framhåller ytterligare en annan av respondenterna och det blir inte bättre av att dessa inte har förmåga att samordna sig. Det finns en obalans påpekar en annan av respondenterna mellan basanslag och konkurrensutsatta medel, vilket gör att ledningarnas manöverutrymme minskar. Problematiken med för små basanslag förstärks också av att anslaget äts upp av krav på medfinansiering från finansiärerna. För många finansieringsströmmar innebär också höga kostnader för administration. Som bekant har nyligen forskningsfinansieringsutredningen, som påbörjade arbetet i september 2022, lagt fram ett förslag om sammanslagning av statliga forskningsfinansiärer och en koncentration till tre myndigheter, det återstår att se hur det blir med den saken, sannolikt inte särskilt mycket med tanke på det inflytande på politiken som nuvarande forskningsfinansiärer förefaller ha.

En tankeväckande fundering och formulering som svar på frågan om förstärkning av den akademiska friheten är att forskare och lärare måste frigöras från etablerade krav som inte gynnar verksamhetens kvalitet. Två saker framhålls. Det ena är att det finns utmärkta lärare som inte forskar och det finns utmärkta forskare som inte är bra på att undervisa. Det andra är att forskare ska skriva och publicera bara när de har någonting att säga, inte därför att de måste uppfylla publiceringskrav. Budskapet är klokt och tydligt, använd tillgängliga resurser och kompetenser rätt och ödsla inte tid på att sprida information och texter som inte har något läsvärde och som ingen bryr sig om.

En annan av respondenterna menade att problemen med akademisk frihet är kopplade till specifika akademiska kulturer. Dessa förändras inte med mindre än att de personer som är verksamma inom miljöerna lämnar alternativt ändrar attityd, vilket naturligtvis sällan händer. En tredje synpunkt som ansluter till det närmast redovisade är att den enskildes autonomi handlar om anställningsskydd men också om en god seminariekultur. Enligt dessa beskrivningar handlar akademisk frihet om utrymme för den enskilde men också om att vara i en miljö som gynnar kvaliteten på det akademiska arbetet.

Andra samhällssektorer, såväl privata som offentliga organisationer.

Den mest framträdande och förekommande uppfattningen i denna grupp är betydelsen av att forskarna/lärarna/akademikerna är aktiva i samhällsdebatten och

visar på betydelsen av akademisk frihet. Det är viktigt att markera mot överträdelser mot oberoendet och inskränkningar av friheten och det är akademien själv och dess medarbetare som kan göra det. En annan beskrivning är att den akademiska friheten gynnas eller till och med förutsätter att verksamma inom akademien tar initiativ och driver en offentlig diskussion om vad akademisk frihet är och de fördelar som en långtgående frihet medför. En tredje synpunkt är att frihet går hand i hand med ansvar och i detta ansvar innefattas att kommunicera och förtydliga den akademiska frihetens långsiktiga värde. Enligt en av respondenterna har styrstrukturerna för hur akademiska organisationer styrs nått "oanade höjder". Det finns ett uppdämt behov av att klargöra hur styrning utövas så att friheten kan stärkas eller i alla fall värnas.

Utöver uppmaningen till verksamma inom akademien att vara mer kommunikativa är det spridda skurar rörande hur den akademiska friheten kan förstärkas. Några talar om juridiken; regler och organisationsform. En annan om att lagstiftningen måste bli stringentare som följd av skillnader i värderingar, politisk uppfattning och prioriteringar. En tolkning av utsagan är att variationer i utrymme för akademien och akademikerna, som är beroende av rådande ideologi, måste begränsas, vilket kan ske genom starkare regelstyrning. Med strikta och stringenta regler som inte enkelt går att ändra kan konsekvenser av felaktiga politiska initiativ förhindras. En annan uppfattning är att lagstiftning inte hjälper utan vad det handlar om är folklig förankring av betydelsen av akademisk frihet. En annan typ av synpunkt är att etikprövningen inte ska institutionaliseras som nu skett genom den nyinrättade etikprövningsmyndigheten utan organiseras och hanteras av forskarsamhället. En ytterligare synpunkt är att universitet och högskolor måste förfoga över mer fria medel, en synpunkt som känns igen vid det här laget.

Summering. Den rådande uppfattningen är att den akademiska friheten behöver förstärkas. Många medel för att åstadkomma detta redovisas av respondenterna. Inte oväntat för många fram betydelsen av formella förändringar med ny organisationsform och skärpning av lagstiftningen. Det senare handlar då dels om att utbildningen blir skyddad inte bara forskningen, dels om att akademisk frihet skrivs in i grundlagen. Det andra vanligt förekommande medlet som krävs är ökad basfinansiering till forskning. Detta skulle möjliggöra friare forskning oberoende av politiska prioriteringar och riktade utlysningar där bedömning av ansökningar sker av forskningsfinansiärer utifrån gamla väletablerade uppfattningar om var kvalitet finns, det vill säga på de äldre lärosätena. På något annat sätt går det inte att tolka den sneda fördelning som gäller till

förmån för äldre lärosäten. Det tredje medlet är att akademien måste ta debatten om dess egna villkor och beskriva innebörden och betydelsen av akademisk frihet. Notera att denna synpunkt framför allt kommer ifrån företrädare för andra samhällssektorer och inte inifrån de akademiska institutionerna. Att delta i debatten gör den som vill, men det är inget som krävs eller förväntas är en förekommande uppfattning inifrån.

Styrning och ansvarsutkrävande av universitet och högskolor

Frågan som ställdes var; Hur bör riksdag och regering säkra att de medel som tillförs högre utbildning och forskning används effektivt och att verksamheten; utbildning, forskning, samverkan, ledning och administration, bedrivs med god kvalitet?

Ledning och administration. Det är ett berättigat krav, skulle vara märkligt annars, enligt respondenterna att verksamheten inom universitet och högskolor kan och ska följas upp och att riksdag och regering ska kunna säkra kvalitet och effektivitet i en vidare mening. Lärosätena måste bejaka att staten verkligen behöver trygga att tillförda medel används effektivt och att verksamheten bedrivs med god kvalitet. Det går inte som en av respondenterna formulerar det att framstå som tonåringar och ropa på pengar men samtidigt hävda att staten inte ska lägga sig i vad universitet och högskolor gör. En sådan attityd och argumentation ger inget skydd för den akademiska friheten.

Det behövs ett system för uppföljning. En bedömning är att det nuvarande systemet för resursfördelning till utbildningen med ersättningar för helårsstudieplatser och helårsprestationer och finansiering av forskningen med basanslag är rimligt, även om relationen mellan ersättning för platser och prestationer kunde varit annorlunda och basfinansieringen till forskning betydligt större. Med denna utgångspunkt talar respondenterna i denna grupp om styrkor och svagheter med det befintliga kvalitetsutvärderingssystemet för utvärdering och bedömning av utbildning och forskning. Systemet har utvecklats och tillämpas av UKÄ vid granskningar och styr bland annat de omfattande självvärderingsrapporter som lärosätena ställer samman i samband med beskrivning av kvalitetsarbetet. En styrka med upplägget är enligt en av respondenterna den kollegiala granskningen som är organiserad av tillsynsmyndigheten. Det är inom akademien ett vedertaget och fungerande system att kollegor granskar varandra och avger utlåtanden.

Betydelsen av och styrkan med kollegialitet vid bedömning förs fram av flera men där stannar de positiva omdömena om hur utvärderingen av utbildning

och forskning sker idag. Kraftiga invändningar finns mot den rådande ordningen från respondenterna. En sådan invändning är att universitet och högskolor idag granskar sin egen utbildningskvalitet med undantag för några få så kallade samhällskritiska utbildningar där UKÄ arrangerar bedömningen. Ordningen med egengranskning innebär att möjligheterna att jämföra med likartade utbildningar inom andra lärosäten inte utnyttjas. Vidare gäller att oberoendet mellan granskare och granskade går förlorat. En annan problematik är att systemet med egengranskning tillämpas parallellt med att lärosätet får ersättning för uppnådda prestationer. Om prestationerna ökar som följd av sänkta krav så är det ju lärosätet själv som sedan bedömer om kvaliteten är tillfredsställande. Konstruktionen ger felaktiga incitament och stödjer inte att arbeta med kvalitetsutveckling för att förbättra genomströmningen. Dessutom innebär det rådande systemet enligt en beskrivning att varje lärosäte själv måste uppfinna ett system och administrera det med betydande kostnader.

Flera av respondenterna har uppfattningen att dagens system är alldeles för resurskrävande. Uppföljning, kontroll och styrning har byråkratiserats i så stor utsträckning att tillämpning av systemet i sig leder till ineffektivitet. Det är mycket som följs upp och det mesta handlar då inte direkt om utbildning och forskning. Ett annat resonemang på detta tema är att dagens resurskrävande system riskerar att definiera vad kvalitet är snarare än att säkra kvalitet i verksamheten.

En lösning och ny modell efterfrågas som innebär förenkling och reducering av komplexitet. Flera av ledningspersonerna och administratörerna efterfrågar system för såväl utbildning som forskning som bygger på enkla mått på input och output och relationen mellan insatser och förutsättningar å ena sidan och uppnådda resultat å andra sidan. Ett fåtal väl valda nyckeltal såsom till exempel lärartid, kostnad per student, lokalutnyttjande och dimensionering av stödverksamhetens olika delar är vad det handlar om i praktiken. Mer komplicerat än så behöver det inte vara. Vad gäller forskningen krävs enligt en av respondenterna ett system som klarar att identifiera var den svagaste forskningen inom lärosätet bedrivs så att denna kan avvecklas och resurser föras till områden som håller högre kvalitet och har större potential. Frågan är bara hur den mätningen och bedömningen ska göras och hur en bred acceptans för mätningen ska vinnas. Att det finns svag forskning inom ett lärosäte är också svårsmält för många, inte minst av de som bedöms att inte räckta till. Och kanske kan det vara så att även skral forskning är berättigad, dels utifrån behovet av forskningsanknytning av

utbildningen, dels utifrån att det ändå kan finnas en stor samhällsrelevans eller potential i den pågående forskningen.

En intressant synpunkt i sammanhanget är att skillnaderna i kvalitet är större inom ett lärosäte än mellan lärosätena. Så det är inom lärosätena som omprioriteringar måste göras inte mellan lärosätena, vilket är den uppgift som forskningsråden påtar sig idag och tycker att de gör bra. Forskningsråden skulle enligt respondenten i stället kunna ges i uppgift, i den mån detta inte redan görs, att granska ämnesområdenas konkurrenskraft internationellt och omfördela resurser från icke konkurrenskraftiga och svaga områden till konkurrenskraftiga och starka ur ett internationellt perspektiv. Det skulle också ge ett viktigt underlag för interna prioriteringar inom lärosätena.

En ytterligare lösning för att förbättra formerna för uppföljning och kontroll och stödja utveckling av kvalitet och effektivitet är en utvecklad dialog mellan regeringen och det enskilda lärosätet. En sådan kan ge underlag för bestämning av satsningar inom enskilda lärosäten utifrån de förutsättningar som gäller där. Dialogen skulle enligt en annan av respondenterna kunna leda till att lärosätena får olika uppdrag och att uppföljning kan ske utifrån den profil som lärosätet har. En sådan modell kan innebära att tilldelade och tillgängliga medel användes mer effektivt. Den skulle också leda till ett mer differentierat högskolelandskap och till en högre status för mindre och medelstora lärosäten genom att dessa då kan uppvisa unika och starka miljöer.

En annan respondent beskriver att en utvecklad dialog ska handla om målsättningar, strategier och framtida utveckling och ligga till grund för överenskommelser mellan regeringen och lärosätet om utvecklingsområden och hur satsningar kan finansieras. Vederbörande framför också att det är närmast obegripligt hur lite kontakt lärosätena har med regeringen och departementet idag och vid det enda tillfället under året som möte sker är inte statssekreteraren ens med.

Den politiska styrningen och kontrollen av myndigheter sker också genom granskningar utförda av Riksrevisionen. Enligt en av respondenterna är granskningar av revisionen ett välkommet inslag för att få perspektiv på verksamheten. Revisionen gör jämförelser med andra myndigheter och förmedlar även internationella perspektiv. En annan bedömning av revisionens insatser och dess betydelse är betydligt mer ifrågasättande och kritisk. Respondenten beskriver att Riksrevisionen och andra tillsynsmyndigheter främst kontrollerar lagefterlevnad och varje sådan kontroll innebär ökad byråkrati på lärosätet. De

kontrollerar inte kvalitet och effektivitet och bidrar därför inte till några förbättringar i det avseendet.

Forskare och lärare. Det är tämligen kortfattade svar från gruppen forskare och lärare på frågan om styrning och ansvarsutkrävande. De är två saker som tas upp och som är återkommande. Det ena är om den kollegiala granskningen och dess stora betydelse för att trygga kvalitet. Det andra är att dagens system är för betungande med såväl interna som externa utvärderingar. Systemet är överdrivet och mindre av New Public Management och mer av tillitsbaserad styrning skulle frigöra medel till forskning enligt en beskrivning. Det måste finnas en tillit, enligt en annan av respondenterna, till att akademien vet vad den gör, bedriver utbildning på vetenskaplig grund och forskning med hög kvalitet. Frågan som flera respondenter ställer är om det nuvarande systemet verkligen bidrar till att höja kvaliteten i verksamheten. Utvärderingar borde generellt sett vara mer övergripande och mindre detaljerade.

Det forskare och lärare framför allt uppehåller sig vid under denna frågeställning är emellertid inte UKÄ:s omfattande system för kvalitetssäkring utan hur forskningen tilldelas resurser och hur den utvärderas. På denna punkt återkommer således kritiken mot en alltför hög grad av extern finansiering. Systemet med ansökningar för att få medel till forskning är enligt en redovisad uppfattning ineffektivt och stödjer inte strävandena att få till stånd kontinuerlig och långsiktig forskning. Kvaliteten har enligt beskrivningen inte höjts genom den mer detaljerade utvärderingen av ansökningar genom "peer review". En annan invändning mot det rådande systemet är att det inte behöver vara de som är bäst på att skriva ansökningar som är de bästa forskarna. Det är en "talang" att skriva ansökningar som nödvändigtvis inte är kopplad till kvalitet i undervisning och forskning. Därav följer att det bästa är att ge medlen direkt till lärosätena såsom det var förr i tiden påpekar respondenten. Anmärkningsvärt om respondenten har rätt rörande sambandet mellan beviljade ansökningar och bra forskare.

En lösning på hur utvärdering bör ske redovisas också och det handlar då om kombinationen mellan kollegial granskning och kvalificerad revision i Riksrevisionens regi. Den kollegiala granskningen fokuserar organisationskultur, studenternas kunskaper och forskningens kvalitet, medan revisionen granskar effekterna av politiska reformer och krav. En uppgiftsfördelning som innebär att både resultat och process granskas. Kanske kan sättet på vilket universitet och högskolor hanterar säkerhetspolitiska frågor vara ett område för Riksrevi-

sionens granskningar av myndigheter framöver. En betydligt bättre idé än att börja rota i hur styrelserna är sammansatta.

Andra samhällssektorer, såväl privata som offentliga organisationer. Det finns berättigade krav på att utbildning och forskning följs upp och utvärderas i syfte att säkra en effektiv resursanvändning framhåller respondenterna. Den akademiska friheten kan inte innebära att någon styrning inte ska förekomma. En av respondenterna menar att den akademiska friheten skulle främjas av en högre grad av styrning, förutsatt att det är rätt styrning. Frågan är således inte om utan hur. Här är då en återkommande uppfattning att de system som tillämpas måste vara transparenta, enkla och tillgängliga och fokuseringen ska vara på vad som åstadkommit. Det handlar om styrning av professionella organisationer. Styrningen och uppföljningen utmärks därvid av att resultatet är i fokus, professionen bejakas och dialog förs i samband med uppföljning. Det senare är det viktigaste verktyget i styrningen framhåller det.

Några ytterligare kommentarer till hur styrning bör utövas är att uppföljningen ska omfatta publiceringar och en redovisning av att forskarna deltar i samhällsdebatten. Ett annat hursvar är att redovisningen borde beskriva och förklara hur akademisk frihet adderar värden till välfärden och utvecklingen av BNP. Respondenten framhåller dock att hur en sådan redovisning ska göras rent konkret är problematiskt, men någon borde utveckla en sådan modell.

Ett intressant svar och ett i förhållande till övriga respondenter avvikande sätt att ta sig an frågan är följande:

”Jag är för dåligt insatt och trodde i min enfald att autonomi-SOUer, regleringsbrev, tillsatta styrelser, målstyrning, budgetstyrning, utvärderingar av utbildningar, examensbedömningsgrupper, Utbildningsdepartement, Riksrevision (har till exempel just inlett granskning av avhopp från högskolan), UKÄ, ESG, Vinnovas och andra finansiärers uppföljningar, mediagranskningar etc etc kanske räckte.”

Ja det borde det kanske göra?!

En mer övergripande kommentar är att den omständigheten att lärosätena bedriver verksamhet utan styrning är ett effektivitetsmått i sig. Det innebär att samhället i övrigt försäkras om en oberoende röst i debatt och i bedömningar av skilda typer av samhällsproblem. Det handlar således inte om inre och yttre effektivitet, det vill säga produktivitet och måluppfyllelse utan om information om den yttersta effektiviteten.

Summering. Under denna punkt om hur riksdag och regering styr högre utbildning och forskning återkommer kritiken mot det sätt på vilket resurser fördelas till universitet och högskolor, framför allt då till forskningen, och hur uppföljningen och kontrollen sker. Det finns invändningar från de som direkt berörs av systemet mot dess komplexitet och omfattning och de som inte direkt berörs talar i principiella termer om betydelsen av fokus på resultat eller output och enkelhet. Statens styrning genom kvalitets-säkringssystem, bedömning av forskning vid extern finansiering och andra typer av utvärderingar såsom Riksrevisionens studier innebär totalt sett ett överbelastat system, som drar resurser från kärnverksamheten och leder till ineffektivitet snarare än att befrämja kvalitet och effektivitet.

Högskolelandskapet

Frågan som ställdes var; Vilken är din uppfattning om det svenska högskolelandskapet, det vill säga omfattning av antal lärosäten och kombinationen av universitet och högskolor?

Frågan har som tidigare beskrivits ingen direkt koppling till akademisk frihet, men ger en bild av hur respondenter ser på systemets kvalitet och effektivitet i sin helhet. Jag har valt att redovisa beskrivningar och uppfattningar samlat och vid avvikande eller specifika uppfattningar särskilt redovisa dessa och vad den som lämnat beskrivningen företräder.

Det finns en konsensus hos respondenterna om att högskolelandskapet idag är ändamålsenligt eller i alla fall tillräckligt bra. Det är en god mix mellan universitet och högskolor, mellan stora och små lärosäten och mellan specialiserade och breda. Det finns skäl att på denna punkt peka på den använda metoden och tillvägagångssättet för studien. Det är mina vänner som svarat och det är naturligtvis känt att jag under många år var prorektor och rektor för en högskola vars övergripande verksamhetsidé var att bli Västsveriges tredje universitet. Jag anar en viss diplomati i en del av svaren.

Några av respondenterna betonar särskilt att det unitära system som tillämpas fungerar väl och att ett binärt system med olika uppgifter för universitet och högskolor inte är något bra alternativ. Ett binärt system skulle då bland annat innebära att någon forskning och forskarutbildning inte skulle bedrivas på högskolor utan bara på universiteten. Men något stöd för en sådan idé eller modell finns inte. De som klagar på att högskolorna har forskningsresurser har enligt en av respondenterna aldrig något svar på varför det är fel.

Det finns flera anledningar till att ett binärt system avvisas. En är betydelsen av forskningsanknytning av utbildningen för att utbildning och undervisning ska utvecklas över tid och hålla hög kvalitet. Ett annat skäl är att högskolorna är mer nydanande, bättre på att samverka och till det kommer att ledning och medarbetare inte är fast i gamla strukturer som hämmar anpassning. Ett tredje skäl är att en tät struktur med lärosäten av god kvalitet över hela landet är viktigt för kompetensförsörjningen. Ett fjärde skäl som berörts tidigare är att skillnaden i kvalitet inte är mellan lärosäten utan inom lärosätena, såväl universitet som högskolor inrymmer både starka och svaga forskningsmiljöer. Konsten är att identifiera vilka de svaga miljöerna är och avveckla dem och detta gäller för alla lärosäten.

Att ett unitärt system förespråkas innebär inte att respondenterna menar att fler högskolor ska bli universitet. Det är bra som det är och ombildning av fler högskolor till universitet av regionalpolitiska skäl är inte önskvärt. Det är heller inte nödvändigt framhåller en respondent att ge högskolor universitetsstatus eftersom det i praktiken inte längre är några skillnader mellan universitet och högskolor. Det rådande systemet är unikt men välfungerande. Det handlar enligt en annan av respondenterna om att sluta prata om skillnader mellan gamla och nya universitet, även högskolor innefattas nog i användningen av begreppet nya universitet, utan fokusera på hur lärosäten kan komplettera varandra. Det finns också för att vara heltäckande i redovisningen några respondenter som är av uppfattningen att det är för många lärosäten idag och sammanslagningar borde göras. Här finns en förhoppning från en av respondenterna att nuvarande regering kan göra något åt saken och ge incitament för sammanslagningar. Konsolidering är viktigt framhåller en annan av respondenterna snarare än ytterligare utbyggnad av verksamheten. En ytterligare synpunkt är att det är rimligt att experimentera med strukturen, men det måste gå att ändra tillbaka om det inte fungerar.

Företrädare för andra samhällssektorer framhåller betydelsen av ökat samarbete mellan lärosätena. Det är ett sätt att klara såväl internationell konkurrenskraft som regionalpolitiska krav och förväntningar. Även flera av forskarna och lärarna framhåller betydelsen av samarbete och då med innebörden att universiteten måste ta ett ansvar för forskningens kvalitet på högskolorna. Det finns trots allt enligt några av respondenterna en risk för förekomsten av alltför svaga forskningsmiljöer på högskolorna och universiteten måste stödja högskolorna för att kvaliteten ska upprätthållas är en uppfattning från några respondenter verksamma vid universitet. En annan av de medverkande forskarna berör struk-

turfrågan och menar att ett bi-närt system skulle vara att föredra, men eftersom utbildningen måste forskningsanknytas så fungerar det inte i praktiken.

Summering. Vårt högskolelandskap anses vara tillräckligt bra är en rimlig sammanfattning och några mer dramatiska förändringar förespråkas inte från något håll. Det skaver lite hos några av respondenterna att några av de nya uni-versiteterna har tillkommit på regionalpolitiska grunder och att lärosätena samarbetar för lite, de stora borde ta ett större ansvar för kvaliteten på de mindre. Men uppfattningen är att det inte är strukturen det är fel på. Utan problemen finns inom lärosätena, såväl universitet som högskolor har svaga forskningsmiljöer, sannolikt omgivna av höga skyddsmurar och rigida strukturer inte minst på universiteten. Kanske är de yngre och mindre lärosätena bättre på att prioritera och avveckla svaga miljöer än de anrika?

5. Den samlade bilden – fem viktiga punkter

Ett avstamp

De återgivna och nyligen publicerade skrifterna av SULF och SUHF beskriver en bekymmersam situation och en problematisk utveckling vad gäller förutsättningarna för och innehållet i akademisk frihet. Tonläget i skrifterna är i beskrivningen av nuläget högt och dystert och det ställs krav på förändringar av lagstiftning, organisationsform och förutsättningar i praktiken. Den statliga utredningen om resurstilldelning har samma utgångspunkt, betydelsen av akademisk frihet och tillit till universitet och högskolor, och redovisar utifrån det ett antal konkreta förslag som skulle stödja en tillitsbaserad styrning och ledning och en långtgående akademisk frihet. Några förändringar har dock inte skett, förslagen har lämnats utan åtgärd, undantaget då formuleringen i högskolelagen om akademisk frihet och allmänna principer för forskning. Märkligt nog, vilket kommenterats tidigare, uppmärksammar varken Ahlbäck Öberg eller Ekberg utredningens öde. Här finns ju utomordentliga belägg för att riksdag och regering inte är beredda att beakta och anta de förutsättningar styrningsmässigt och ekonomiskt som efterfrågas av aktörer och som föreslås i utredningar. Där emot är representanter för riksdag och regering gärna med och resonerar om och bekräftar betydelsen av akademisk frihet, men mer än så blir det inte.

Inte oväntat är företrädare för lärosätesledningar mångordiga kring innebörden av akademisk frihet, ser behov av förstärkning och beskriver dilemman för att balansera frihet mot krav på samhällsrelevans. Lagstiftning och konstitutionella förändringar är medel för att möta risker för begränsningar av självständighet som följd av politiska interventioner. Tilliten till det politiska systemet kan inte tas för given. Forskare och lärare är likaledes mångordiga, men här finns ett mer pragmatiskt förhållningssätt om att finna en god balans i den akademiska vardagen med mer resurser till den fria forskningen. Det finns risker med en alltför styrd forskning framhålls det och ökat utrymme för mer fri forskning är viktigt. Bland företrädare från andra samhällssektorer är förhåll-

nings sättet till graden av akademisk frihet något mer avvaktande, här finns också uppmaningar till företrädare för akademien att ta ansvar inom de ramar som finns och aktivt delta i samhällsdebatten. Den akademiska friheten riskeras om företrädarna inte är aktiva i mötet med avnämarna, tar debatten och förklarar varför akademisk frihet är grundläggande i en fungerande demokrati. Det är inga överraskande observationer men ger viktiga perspektiv på fenomenet akademisk frihet.

I det följande görs ett försök till sammanfattning av respondenternas svar kopplat till de fem ställda frågorna. Texten innehåller också förslag till beslut som borde fattas och åtgärder som borde genomföras.

Fem viktiga punkter

Innebörden

Betydelsen av akademisk frihet är naturligtvis oomtvistlig inom alla grupperna och knyts av många till grundläggande samhällsrelaterade värden såsom demokrati och välfärd. Det handlar då framför allt om det individuella perspektivet och betydelsen av att den enskilde forskaren får stort utrymme. Akademisk frihet innebär ett stort utrymme för nyfikenhetsbaserad forskning samtidigt som kraven på samhällsrelevans hanteras och anpassning till ideologi undviks. Går forskaren över någon av gränserna, relevans och ideologi, eller tvingas att överskrida gränserna är det inte längre akademisk frihet utan i alltför hög grad styrd forskning och risk för en okritisk ansats och tendentiösa resultat som gynnar och gillas av beställaren; stat, region, kommun, kulturliv eller näringsliv.

Kravet på samhällsrelevans får inte gå ut över möjligheterna att beforska till synes udda områden och frågor. I det fallet när udda frågor beforskas kan kravet på samhällsrelevans handla om att forskaren eller institutionsledningen ändå måste kunna förklara problemställningar och syften. Att undvika anpassning till ideologi handlar dels om att inte gå någons ideologiska vägar genom att publicera gynnsamma resultat eller avstå från att publicera obekväma resultat, dels om att inte driva lösningar som är eller uppfattas vara politiska. Var gränsen går i det senare fallet kan vara oklar. En fråga som har diskuterats inom universitet och högskolor är huruvida Agenda 2030, de 17 formulerade målen och 169 delmålen för en hållbar samhällsutveckling, är ett politiskt projekt eller en objektiv beskrivning av tillstånd och vad som måste uppnås, allt i syfte att ligga till grund för åtgärder för att rädda världen. Tar forskare parti genom att verka för implementering av målen och eller tar forskare ett självklart samhälls-

ansvar? Vem avgör? Min egen uppfattning är att det finns samhällskriser som överskuggar skilda tolkningar av fakta, åsiktsskillnader och fromma principer. En sådan är klimatkrisen och det är inte ett acceptabelt förhållningssätt att hävda att forskare och lärare inte ska engagera sig. Klimatkrisen är inte ideologisk utan utgör ett reellt hot mot välbefinnande och välfärd.

Dilemman – balans och basanslag

Det finns en stor medvetenhet hos alla respondenter om det balansproblem som finns mellan nyfikenhetsforskning och samhällsrelevans. En felaktig avvägning innebär att akademins legitimitet riskerar att försvagas och ifrågasättas. Det finns många fallgropar. Omständigheter kan till exempel vara att forskningsfrågorna uppfattas vara för

- nära vardagliga problemställningar och för lösningsorienterade,
- triviala ur ett praktikerperspektiv,
- abstrakta och därför mindre meningsfulla ur ett praktikerperspektiv.

Det gäller helt enkelt som tidigare har framhållits att vara medveten om problematiken och ha bra svar på varför en specifik studie genomförs och varför formulerade problem och forskningsfrågor är viktiga att belysa och försöka besvara.

Många ger uttryck för att det i den akademiska vardagen finns en obalans i verksamheten som följd av en stor andel extern finansiering. Uppfattningen är att det är nödvändigt att öka basanslagen till universitet och högskolor och att öka de fria medlen till forskning. Alla pratar om detta så här gäller att det är krav inifrån, men också en uppfattning från utomstående att det skulle vara positivt för verksamheten. Ökade basanslag kan sägas ha folkligt stöd. En uppmaning är dock att utveckla en modell inom lärosätet för att utrangera svag forskning och våga fatta beslut om avveckling. Därigenom skulle forskningsfinansiärernas huvudargument reduceras för varför de måste ha de mesta av resurserna och göra prioriteringar åt lärosätena. Det är också viktigt att beskriva hur arbetet går till inom ett universitet eller en högskola när ett forskningsarbete går från idé till publicering. Det är minst sagt en noggrann prövning som sker av den kunskap som växer fram eller prövas innan publicering och spridning sker.

Grundlagsskydd eller stiftelseform är formella ordningar som kan innebära att den akademiska friheten stärks, men det är inte det som akademisk frihet handlar om i första hand. Det är inte annorlunda formella konstruktioner som

säkrar akademisk frihet utan det är legitimitet, brett i samhällsorganisationen och djupt hos nyckelaktörer över tid.

Förstärkning – ta debatten

Akademien, ledning, forskare och lärare måste ta samhällsdebatten för att upprätthålla legitimitet. Aktörer utanför de akademiska institutionerna efterfrågar engagemang från ledning, forskare och lärare och att dessa ska förklara och skapa förståelse för varför akademisk frihet är en viktig samhällskvalitet. I detta innefattas att beskriva och förklara förhållandet mellan forskarens nyfikenhet och forskningens samhällsrelevans. Kom ned från elfenbenstornen och inse att hög legitimitet för verksamheten kräver bra svar är en uppmaning. Svaret att ingen förstår eller behöver förstå vad som sker inom akademien och forskningen är ett riktigt dåligt svar. Det är inte fruktbart att kräva frihet och resurser utan att sätta in akademien och dess betydelse i sitt sammanhang. Det leder inte till något positivt som en av respondenterna uttryckte det att bete sig som tonåringar och kräva nya resurser utan att argumentera för sin sak. Statlig finansiering och all annan finansiering innebär krav på återrapportering. Det är en förutsättning för att kunna verka fritt att en öppen och kvalitativ redovisning sker av hur friheten och ansvaret har hanterats och med vilka resultat.

Kvalitet – kontroll av innehållet

Reformera utvärderingssystemet och visa prov på tillit till universitet och högskolor är en sammanfattning av återkommande synpunkter. Det nuvarande systemet har tippat över och blivit så betungande att det leder till ineffektivitet. Ett långsiktigt hållbart utvärderingssystem måste i större utsträckning bygga på att output bedöms såväl kvantitativt som kvalitativt. Idealet som det beskrivs av många respondenter, inte minst företrädare för andra samhällssektorer är att resultatet ska vara i fokus samtidigt som professionen bejakas, det vill säga att dessa ges ett stort utrymme att bestämma hur. Till detta kommer uppfattningen att dialogen i samband med uppföljning av mål och resultatkrav är det viktigaste verktyget i styrningen. Idealet för uppföljning och utvärdering är således helt den motsatta jämfört med den modell som tillämpas inom universitet- och högskolesektorn idag. Nu gäller att processer fokuseras vid bedömning av utbildningens och forskningens kvalitet och dialogen med uppdragsgivaren är anmärkningsvärt torftig. En övergång till tillämpning av ett system som bygger på mätning av output där uppnådda resultat kan kommuniceras och legitimiteten för organisation och verksamhet därigenom förstärkas är mer än önskvärd.

En brist som påtalas rörande det befintliga systemet är att det saknas möjligheter till jämförelser mellan lärosäten och mellan de verksamheter som bedrivs inom lärosätena. En väg till kunskap är jämförelser med andra och det är olyckligt om centrala system inte uppmuntrar detta utan tvärtom skapar en situation där var och en bygger sitt eget och blir helt upptagna av att hantera det egna systemet. Ett system som är mer transparent och möjliggör jämförelser mellan lärosäten och mellan utbildning och forskning innebär en förstärkning av akademins legitimitet och bidrar till ökade frihetsgrader.

Landskapet – mera samarbete och profilering

Öka samarbetet mellan lärosäten och forskargrupper och sluta göra skillnad mellan gamla universitet och nya universitet och högskolor är ett av budskapen rörande dagens sammansättning av lärosäten. Det finns en uppfattning om att yngre och mindre lärosäten har komparativa fördelar i förmågan till nyorientering, flexibilitet och anpassning till lokala förutsättningar, medan de äldre är hårt belastade av traditioner och konservativa ledningssystem. En uppmaning är att ta vara på den skillnaden som grund för samarbete och för att upprätthålla god balans mellan den klassiska ämnesrelaterade forskningen och den tillämpade med omedelbar relevans för praktiken. Detta är en bra mycket bättre ordning än att misstänkliggöra varandra för bristande kvalitet. Ett utvecklat samarbete skulle också stärka akademins legitimitet och stödja akademisk frihet, helt enkelt genom att institutionerna visar en öppenhet och en vilja till utveckling av utbildning och forskning.

6. Akademisk frihet och dess fallgropar

Ideal för akademisk frihet – en ovälkommen och trist problematisering

Låt mig nu mot bakgrund av mitt försök till sammanfattning i föregående kapitel avslutningsvis bli mindre formlig och mer uttrycka mina uppfattningar och bedömningar. Dessa är som tidigare nämnts grundade på 45 års arbete inom akademien och ett sedan lång tid tillbaka stort intresse för styrning, organisering och ledning av offentliga organisationer och inte sällan då med starka professioner.

Ett ideal på individnivå vad gäller akademisk frihet är kufen eller geniet som gör det hon eller han vill och får blå blixtar i huvudet som ligger till grund för problemformulering och upptäckter av sammanhang och samband. Idéer kommer aldrig på kontorstid utan vid alla andra tänkbara tidpunkter och platser, arbete pågår jämt och dygnet runt. En karaktäristik av kufen är också att det är en person som ogärna delar med sig av kunskaper till andra på annat sätt än genom publicering av resultat i vetenskapliga tidskrifter vars läsekrets är begränsad. Motsatsen till kufen är läraren och forskaren som är en aktiv samhällsmedborgare i vardagen och som ägnar sig åt beforska områden och reda ut problem där en stor efterfrågan finns på att få förklaringar och öka förståelsen. En öppenhet präglar forskningsprocessen och en kontinuerlig dialog förs med kollegor, studenter, aktörer i det omgivande samhället och kanske till och med ledning och chefer. Resultat framkommer som effekt av enträget arbete med beskrivningar, tolkningar och analyser. Kanske är en nödvändig utgångspunkt för att säkra akademisk frihet att överge den romantiska och ålderdomliga föreställningen om kufen eller geniet och de blå blixterna och i stället betrakta den samhällsengagerade forskaren och läraren som idealtyp.

Ett annat ideal är den kollegiala modellen, en icke hierarkisk struktur inom vars vida ramar var och en ägnar sig åt det som var och en vill. Någon styrning utövas inte utan verksamheten utvecklas och kvalitet skapas genom evig

problematisering och kritisk granskning av varandras arbeten. Kollegerna bidrar med konstruktiva synpunkter och arbetet inom kollegiet utmärks av ett gemensamt kollektivt ansvar för kvaliteten. En konkretisering av, eller del av, det kollegiala systemet är det vetenskapliga seminariet där planerade och pågående forskningsarbeten inom forskargruppen granskas i syfte att åstadkomma förbättringar. Ett fungerande seminarium präglad av öppenhet, prestigelöshet och där alla som medverkar kommer till seminariet väl pålästa är en kraft. Jag är övertygad om att det finns ett starkt samband mellan ett väl fungerande seminarium och en god kvalitet på forskargruppens output i form av avhandlingar, böcker, artiklar, granskningar av andras arbeten och genomförande av uppdrag som opponenter. En synpunkt som jag framfört vid kvalitetsutvärderingar av forskning, men som jag inte fått något gehör för, kanske på grund av svårigheter att mäta och bedöma kvaliteten på seminariet. Det som går att mäta får i stället definiera kvaliteten och ligga till grund för bedömning.

Men dessvärre fungerar inte seminariet alltid på det viset som beskrivits. Det förekommer dessvärre att det finns en slutenhet i gruppen, att det är prestigefullt och att många inte alls är särskilt inlästa på det bokmanuskript, uppsats eller kapitel som behandlas utan pinsamt nog ägnar sig åt att seminarium efter seminarium vädra sina käpphästar. Det är också så att det kan finnas en stark informell hierarki som bland annat kan ta sig uttryck i en institutionaliserad regel för i vilken ordning som gruppens medlemmar uttalar sig. Några kanske aldrig kommer till tals och förblir tysta under seminarierna. Seminariet eller kollegiet är då illa fungerande och en tydligare formell ordning hade varit mycket önskvärd med krav på inläsning före och naturligtvis närvaro både fysiskt och andligt och inte minst en seminarieledare som ser och hör alla. En bra "chef" helt enkelt.

En ytterligare kommentar är också att ett bra och välfungerande seminarium inte är att likställas med att det är trevligt i största allmänhet. Ett välfungerande seminarium leder till output och kvalitet och det förutsätter kritisk granskning och diskussion och som sagt en bra seminarieledare som kan hantera en situation med till exempel berättigad hård kritik av en framlagd text på ett konstruktivt sätt.

Det är viktigt att vara klar över de problem som informella strukturer kan innebära och hur prestigefulla och maktlystna personer och kollegor kan utnyttja situationen. Det kollegiala seminariet kan för många bli en tämligen obehaglig upplevelse, dels som följd av att bli kritiserad helt utan vilja från kritiker-na att hjälpa till att förbättra texten, dels som följd av att bli marginaliserad av

mångordiga forskningsledare som vill dominera scenen och som tycker om att höra sin egen röst och bekräfta sin briljans. Det är viktigt att inte romantisera det kollegiala systemet och det vetenskapliga seminariet. Kanske är det dags att överge tanken om det formellt ostyrd där alla hjälper varandra som ett ideal och en viktig ingrediens i akademisk frihet, det handlar kanske i stället om att informella och ostyrd miljöer innebär akademisk ofrihet och att viss styrning och ledning krävs. Som en av respondenterna påpekade förändras inte en akademisk miljö och kultur med mindre än att de personer som är verksamma inom miljöerna lämnar alternativt ändrar attityd, vilket naturligtvis sällan händer. Pension är en möjlighet till förändring, men risken är att många hänger sig kvar år efter år och fortsätter att veta bäst?

Ett påpekande vad gäller formella och informella strukturer är att det har blivit bättre. Formalisering av genomförandet av forskarutbildningar, krav på fastställelse och tillämpning av antagningsordningar, finansieringsplaner för varje doktorand samt administrativa stödfunktioner såsom studierektorer har betydelse för doktorander och även för handledare och innebär ju att enskilda individers inflytande begränsas och godtycket minskar. Men det innebär då samtidigt inskränkningar i den akademiska friheten, alla måste anpassa sig till beslutade strukturer och regler.

En ytterligare aspekt är var gränsen går för vad forskare och lärare måste intressera sig för och engagera sig i. Det råder inget tvivel om att de klimatförändringar som sker är förorsakade av människor, vårt beteende och hur vi överutnyttjar naturens resurser. Vi behöver en snabb teknikutveckling och att nya och bättre lösningar erbjuds och vi behöver livsstilsförändringar och anpassningar till rådande förutsättningar. Det handlar inte om att vara politiskt korrekt i talet om hållbarhet och genomförande av målen i Agenda 2030 utan om att besluta och agera för att nå målen. Frågan är då om forskare och lärare har rätt att avstå från att i sin forskning och i utbildningar på olika sätt bidra till att förändring kan åstadkommas och till att försöka förklara och förmedla förståelse för varför många bjuder motstånd trots att de i sak är överbevisade. Har akademien rätt att elitistiskt inta en ståndpunkt som innebär obegränsad frihet att forska och undervisa om förhållanden som utomstående uppfattar vara oviktiga eller kontroversiella. Det kan inte vara en rimlig innebörd eller konsekvens av akademisk frihet att ledning, forskare och lärare inte ska behöva kunna förklara vad vi sysslar med och varför det är viktigt. Nej gränserna som inte får överstigas är, i enlighet med hur en av de intervjuade formulerade det, samhällsrelevans och ideologi. Det är definitivt inte ett distanserat och nedlåtande förhållande till

individer utanför akademins sfär. Forskare och lärare kan inte avstå från, att på det sätt som är relevant utifrån vederbörandes forskningsfält bidra till förklaring, förståelse och implementering av hållbar utveckling.

En infallsvinkel och problematisering är också regeringens nyligen formulerade uppdrag till UKÄ att studera hur lärosätena främjar och värnar akademisk frihet och ser till att fritt kunskapssökande och kunskapsspridning råder. Ett märkligt uppdrag. Det ledningar bör göra och gör är att hålla sig borta från formulering av problemställningar, val av metoder och former för publicering. Det senare kanske i viss mån är ett undantag med tanke på kraven på öppen vetenskap. Frågan som infinner sig är hur en ledning ska styra för att åstadkomma icke-styrning? Hur ska en ledning kunna bygga upp en kultur som stödjer frihet utan att i samma veva faktiskt påverka graden av eller i alla fall ramarna för frihet? En konsekvens är ju rimligtvis att utrymmet för de omnikompetenta, maktlystna och frihetsälskande forskarna därigenom begränsas. Det finns således en motsägelsefullhet i sammanhanget. UKÄ har tagit hand om uppdraget på ett rimligt sätt och formulerat några standardfrågor i sammanhanget, vilket öppnar för att lärosätena kan avlämna en uppsättning standardsvar, så sannolikt är ingen skada skedd och förhoppningsvis inte särskilt mycket tid nedlagd på svaren.

Olika typer av friheter

Idealet med autonomi institutionellt och individuellt har en inneboende konflikt som är viktig att ytterligare belysa. Maximal individuell frihet innebär att den enskilde läraren och forskaren gör som han eller hon vill i förhållande till såväl stat som lärosätetsledning, någon påverkan från aktörer inom eller utanför lärosätet existerar inte. Maximal institutionell frihet innebär att organisationen, universitetet eller högskolan, gör som den vill i förhållande till riksdag, regering och myndigheter. Om politiken i praktiken överläter beslutsbefogenheter och ansvar till såväl individer som institutioner så överlämnas ansvaret till organisationen att bestämma graden av individuell frihet. Individen, forskaren eller läraren, skyddas inte längre av regelverk och av strategiska satsningar inom utbildning eller forskning som är beslutade i demokratisk ordning av riksdag och regering. Nu är det lärosätetsledningen som äger frågan om vilka satsningar som bör göras. En kritik som riktades för ett antal år sedan rörande den så kallade autonomireformen, var just att det inte längre skulle finnas något skydd från staten mot maktfullkomliga rektorer och ledningar. En kommentar till denna åsikt är att rektorer, dekaner och prefekter närmast uteslutande kommer från utbildning

och forskning och har sina ideal förankrade i idén om akademisk frihet och kollegialitet, vilket naturligtvis inte hindrar att en och annan inte kan hantera sin nya roll som chef på ett rimligt sätt utan tar sig själv på för stort allvar. Men det är undantag.

Ett påpekande är också rörande rektorsrollen och även andra uppdrag som dekaner och prefekter att det finns ett ansvar för att utveckla institutionen och verksamheten, formulera mål och strategier som stödjer i arbetet med att vara attraktiv för studenter och medarbetare och konkurrenskraftig i förhållande till andra institutioner. Långsiktig överlevnad kräver att prioriteringar görs och beslut fattas som inte gillas av alla. Det är problematiskt långsiktigt att utifrån principen om kollegialitet bedriva utbildning och forskning som få känner till och som ingen är beredd att finansiera.

En särskild problematik hänger samman med samverkan med det omgivande samhället eller mer specifikt samverkan med näringsliv, kulturliv och offentlig verksamhet. Samverkan innebär eller borde innebära att verksamhet och aktiviteter bedrivs på lika villkor, vilket betyder att akademien inte ensidigt kan formulera problem, välja metoder och sätt att redovisa resultat. Det är naturligt att en anpassning sker till vad samverkanspartner, som samtidigt sannolikt också är medfinansierare, önskar få ut av det gemensamma projektet. Att påstå något annat är att hymla.

En reell och praktisk inskränkning som tidigare kommenterats utgör också den ordning som nu gäller med krav på etikprövning av forskningsprojekt. Det finns flera exempel på hur prövningen inneburit att planerade forskningsprojekt har stoppats och hur forskare tvingats att modifiera problemställningar och metoder. Myndighetens förutsättningar utreds nu och förhoppningsvis avvecklas myndigheten och ansvaret läggs på universitet och högskolor där uppdraget och ansvaret hör hemma (se för en belysning av problematiken till exempel Esaiasson och Solberg, 2023).

Den akademiska friheten är hotad – hur och varför

Den akademiska friheten är hotad. Inte minst uppfattar författarna till de båda beställda skrifterna från SULF och SUHF att läget är allvarligt baserat på såväl internationella strömningar som situationen nationellt. Det krävs förändringar och skärpning av lagstiftningen, utbildningens frihet måste skrivas in, friheten göras grundlagsskyddad och när det gäller organisationsformen ska universitet och högskolor inte vara förvaltningsmyndigheter under staten utan något annat och självständigt. Några direkta avvikande uppfattningar mot dessa

förslag finns inte, däremot är det ju långt ifrån alla som tar upp frågorna och när det gäller organisationsform är det oklart vad den skulle kunna vara. Uppfattningen finns ju att stiftelsehögskolorna inte har utnyttjat sina möjligheter och skillnader i beslut och agerande i förhållande till de statliga lärosätena, det vill säga förvaltningsmyndigheterna, är mycket begränsat.

Önskan om ett bättre regelverk och en övergripande struktur framförs och uppfattningar redovisas om att akademien måste stå fri från påverkan utifrån, ja till och med så långtgående att forskare och lärare ska kunna ägna sig åt saker som ingen annan begriper. Det finns inte heller någon anledning att försöka förklara. Det är en inställning som kan få den motsatta effekten. Akademiens legitimitet försvagas.

Ett mycket viktigt observandum i sammanhanget som jag måste återkomma till är hur regeringen och riksdagen har hanterat förslagen från Styr- och resursutredningen. Utgångspunkten var tillämpning av en mer tillitsbaserad styrning, ökad institutionell frihet, i kombination med uppfattningen att nu är det dags, nu måste förändringar av styrning och resursfördelning ske. Äntligen. Tidigare utredningar om nya former för resursfördelning hade nämligen inte lett till något. Men som sagt blev det inget av något den här gången heller. Naturligtvis finns olika orsaker, men hursomhelst så visar hanteringen skillnaden mellan vältalighet och fluffiga och politiskt korrekta utredningsdirektiv å ena sidan och en trilsande verklighet å andra sidan med aktörer från olika håll som problematiserar och invänder. Och med en regering som egentligen inte bryr sig så mycket om det där med tillit och akademisk frihet när det kommer till kritan. I alla fall inte tillräckligt mycket för att göra något. Det är ingen fråga som någon vinner val på.

Jag finner stöd för min beskrivning av hur svalt intresset från riksdag och regering har varit under de senaste decennierna för att ta vara på förslag från utredningar av skilda slag i den nyutkomna skriften författad av Benner och Serger Schwaag (2023). Det är inte bara Autonomiutredningen 2008 och Styr- och re-sursutredningen 2019 som i stort sett lämnats utan åtgärd utan även utredningar om utbildningsutbud (SOU 2015:70) ledningsstruktur (SOU 2015:92) och anställningsförhållanden (SOU 2016:29). De nämnda utredningarna har det gemensamt utöver att de presenterat välgrundade förslag som skulle inneburet ökad kvalitet och effektivitet i utbildning och forskning och stärkt lärosätenas ställning att de enligt Benner och Serger Schwaag, och jag delar deras uppfattning, har letts av mycket kompetenta och väl insatta personer i de villkor som gäller för lärosätena och vad som behöver göras.

Problemet för forskaren och läraren är inte en icke ändamålsenlig organisationsstruktur. Det är kanske till och med så att det mer eller mindre kvittar lika för dem om det är huvudmannen staten som sätter gränser och gör prioriteringar eller om det är en universitets- och högskoleledning. Och det är kanske till och med så att vissa anser att det är att föredra att vara en del av staten jämfört med att vara finansierad av avkastning på insatt kapital och genom affärsöverenskommelser med olika uppdragsgivare där staten är en. Problemet för den enskilde forskare och läraren eller gruppen av forskare och lärare är i stället bristen på resurser för forskning och för pedagogisk utveckling.

En aspekt är att professionella organisationer inte sällan är ocentraliserade (se Brorström, 2023 och Johansson och Brorström, 1992 för närmare beskrivning av begreppet), det vill säga förbindelsen mellan centralt och lokalt är svag eller obefintlig. När det gäller styrning innebär det att formerna för styrning är sådana att någon styrning inte utövas eller att styrsignalerna är så svaga att de inte når fram eller som ett tredje alternativ att den ocentraliserade enheten bortser från försöken till styrning, den betraktas som irrelevant. En sådan situation kan ju vara ytterst problematisk och innebära att fokus på delen går utöver helheten på ett oacceptabelt sätt. Situationen kan också rymma verksamheter som inte är tillräckligt effektiva och som bedriver en undermålig verksamhet i förhållande till de resurser som tillhandahålls, men avsaknaden av verktyg för styrning gör att de ”går under radarn”. Konsten är som en av respondenterna lyfter fram att kunna identifiera var svag verksamhet, i dennes mening dålig forskning, bedrivs.

En annan innebörd av ocentralisering kan vara att organisationen och dess medarbetare inte anser sig vara berörda av hot eller förslag till förändringar. I den mest kaotiska situationen när till exempel en organisationsförändring möter starkt motstånd och hela havet stormar, fortsätter kärnverksamheten som om inget hänt (se till exempel Hallin, 2000 och Brorström, 2004 vars studier och rapporter behandlar organisationsförändringar inom hälso- och sjukvården). En frikoppling kan i ett sådant fall vara en styrka som innebär att verksamhetens avnämare trots brist på fungerande ledning, organisation, styrning och kontroll ges den verksamhet som behoven kräver och som efterfrågas.

Ett stort eget ansvar

Akademisk frihet är ingen självklarhet. Det finns oroväckande tendenser med ifrågasättande av vetenskapligheten och ansatser till ingrepp, såsom nu det senaste att under parollen säkra säkerhetspolitiskkompetens i styrelserna, förkor-

ta mandatperioderna och närmare se över sammansättningen och vilka eventuella förändringar och byten av ledamöter som krävs. För att möta hoten är det långt ifrån tillräckligt att verksamma inom akademien på olika nivåer och i olika roller är överens om vikten av såväl individuell som institutionell frihet. Särskilt är det ju ledningar som diskuterar frågan och kräver förändringar av regelverk och organisationsform. Men det fordras mera. Akademien måste ta debatten och bjuda in till samtal inte enbart med en trängd och vältalig minister utan brett i samhället. Ledningar och forskare och lärare måste komma ned från elfenbens-tornen och argumentera för betydelsen, och inte uppträda som divor och hävda att akademien sysslar med saker och ting som ingen annan förstår och inte heller behöver förstå. Akademien är naturligtvis inte mer exklusiv än någon annan profession och i ett demokratiskt och skattefinansierat system måste akademien kunna tala om vad den ägnar sig åt. För övrigt behöver akademien också internt sluta göra skillnad i status mellan olika uppgifter och olika personalkategorier. Kom ihåg att det finns duktiga lärare som gör stora insatser för att klara omfattande utbildningsuppdrag och som aldrig fått möjlighet till forskarutbildning och att det finns välutbildade och välmeriterade forskare som är undermåliga lärare, de saknar förmåga att beskriva, förklara och sprida kunskaper.

Ett stort ansvar för att värna och utveckla akademisk frihet vilar på akademien, uppdragsgivaren måste utbildas i vad akademisk frihet innebär, vilket naturligtvis kan innefatta hänvisning till oroväckande tendenser till inskränkningar och situationen i länder som inte kan betecknas som demokratiska. Men naturligtvis har uppdragsgivaren ett stort ansvar för att ge lärosätena goda förutsättningar, vilket följer av ett långtgående ansvar för verksamhetens innehåll och organisering. Dessvärre tycks inte någon djuplodande förståelse finnas för detta i alla fall inte i praktisk handling, Petandet fortsätter i både den ena och andra frågan och riktningen. Just nu pågår en rad utredningar initierade av "Tidöregeringen" som kan innebära ytterligare inskränkningar.

Ett mycket talade exempel på regeringens bristande vilja att tillgodose krav från universitet och högskolor är också hanteringen av anslag till forskning. Jag har tagit upp detta tidigare, men gör det igen. I alla sammanhang som tänkas kan, nu senast i lärosätenas inspel till regeringens arbete med den kommande forskningspropositionen (se Universitetslärares, dec 2023 för en sammanfattning) påtalar företrädare för sektorn betydelsen av att basanslagen till forskning ökar och att relationen mellan basanslag och extern finansiering kraftigt justeras på så vis att basanslagen blir den dominerande delen. Argumenten är många och hänvisningarna till andra länder som lyckas bättre i sin forsknings-

verksamhet än Sverige och som har en annan och för lärosätena mer gynnsam fördelning är många. Forskningsfinansiärerna håller emot med argumentet att dessa bäst kan göra prioriteringar som följd av att medlen söks i konkurrens och att lärosätena saknar förmågan att prioritera. Forskningsfinansiärernas förmåga att prioritera kan i sig ifrågasättas, det är till exempel alldeles uppenbart att forskare och miljöer vid stora och anrika lärosäten gynnas på bekostnad av forskare och miljöer vid mindre lärosäten, som ofta utmärks av kreativitet och förmåga att samarbeta över såväl disciplinära som organisatoriska gränser. Medel ges utifrån förutfattade meningar till etablerade miljöer på bekostnad av nya miljöer som är i utveckling.

Hursomhelst blir vid fördelning av forskningsresurserna från riksdag och regering utfallet år efter år till fördel för extern forskningsfinansiering. Det kan inte tolkas på annat sätt än att regering efter regering helt enkelt inte litar på lärosätenas förmåga att använda resurserna effektivt och framgångsrikt genom-föra strategiska satsningar inom lärosätet. Att detta förhållande råder samtidigt som parollen är att statsförvaltningen ska präglas av tillit och en tillitsbaserad styrning och ledning gör det hela närmast komiskt. Samtidigt är det viktigt att säga att idén om tillitsbaserad styrning och ledning som något som beslutas av ledningen och som ska föras ned och ut i organisationen är under avveckling. Alla inser att tillit växer fram underifrån och i dialog mellan aktörer på olika organisatoriska nivåer, det är ingen managementreform.

Det finns säkert invändningar mot att fördelningen beror på bristande tillit, det är en komplicerad fråga hör jag någon utbildningspolitiker eller departementstjänsteman säga. Men det är inte särskilt komplicerat. Visa med handling att akademisk frihet är viktigt och för över medel från forskningsfinansiärerna till universitet och högskolor i form av ökade basanslag och ta bort prestationsdelen i anslaget till utbildning. Det är nog de mest betydelsefulla förändringarna som kan och måste genomföras i syfte att höja kvalitet och effektivitet i högre utbildning och forskning och i handling illustrera innebörden av akademisk frihet.

Akademisk frihet och akademins inflytande

Akademien måste kunna förklara vikten av akademisk frihet. Den kan inte lita till att andra gör det eller att andra förstår eller vill förstå dess stora betydelsen. Akademien måste också ta debatten om vad fakta är och beskriva och förklara hur fakta eller vetenskapligt grundad kunskap skapas. Hur ska annars populism och felaktiga utsagor grundade på bristfälliga underlag kunna motverkas.

Nedanstående exempel är naturligtvis mycket svepande, men det är ofrånkomligt så att forskare och lärare saknas i samhällsdebatten.

- Var finns statsvetare som i samhällsdebatten redovisar grundliga analyser av hur och varför det politiska landskapet har förändrats och vilka konsekvenser detta har och kan komma att få? Det räcker inte med beskrivningar och redovisning av procentsatser hit och dit utan ta ett steg till och hjälp oss att förstå, till exempel genom att ta fram och presentera jämförelser med utvecklingen i andra länder.
- Var finns nationalekonomer som granskar och problematiserar den förda penningpolitiken och sambandet mellan ränta, inflation och valutakurs? Våga vara normativa och preskriptiva baserat på erfarenheter och djupa teoretiska kunskaper.
- Var finns företagsekonomer som granskar den oskäliga vinstutvecklingen inom banksektorn? Vilka är konsekvenserna av att finansmarknaden domineras av ett fåtal aktörer och att konkurrens i praktiken inte existerar?
- Var finns förvaltningsforskarna som förklarar sambandet mellan den offentliga sektorns ekonomi, statens starka finansiella ställning och behovet av stora nedskärningar inom välfärdssektorn?

Akademisk frihet är viktigt men det är problematiskt om lärare och forskare väljer bort att medverka i samhällsdebatten under parollen akademisk frihet och samtidigt därigenom medverkar till att begränsa akademins inflytande på samhällsutvecklingen. Det finns naturligtvis undantag och personer som medverkar frekvent och som företräder akademien med goda resonemang och argument. För att nämna några inlägg i närtid så har företagsekonomen Lars Strannegård (DN 20/11 2023) skrivit insiktsfullt om olika typer av kunskaper och statsvetaren Leif Lewin (DN 3/12 2023) om forskningsfinansiering. En verklig förebild i sammanhanget är professorn i nationalekonomi Gustaf Cassel verksam under första hälften av förra seklet, som enligt en uppgift redovisad i Calmfors (2011) publicerade över 1 500 artiklar. Låt mig också nämna statsvetaren Peter Esiasson som återkommande uppmärksammar problematiken med fel fokus i forskningen i debattartiklar (se till exempel Esiasson, Göteborgs-Posten, 6 november 2023). För egen del har jag alltid försökt att lägga mig i när jag bedömt att jag har något att tillföra utifrån mina studier och erfarenheter. Jag minns fortfarande när jag i mitten av 1980-talet fick en debattartikel publicerad i Göteborgs-Posten och glad i hågen anlände till min arbetsplats på Göteborgs universitet. Jag möttes av en äldre kollega som med en bister min framförde

att det där var väl inte bra. Det är väl inte vår uppgift att publicera oss på det viset och lägga oss i samhällsdebatten.

Styrteori och styrningens praktik

Styrning syftar till att agenten/utföraren ska besluta och agera i enlighet med huvudmannens/ uppdragsgivarens intentioner. Ett annat sätt att uttrycka styrningens syfte är att den ska stödja hög kvalitet och effektivitet i verksamheten. Valet av styrformer och graden av styrning sker utifrån vad som bäst gynnar verksamheten, vilket då innefattar att huvudmannen genom det sätt på vilket styrningen utövas anser sig upprätthålla en rimlig kontroll och har möjlighet att i förhållande till sin uppdragsgivare hantera den egna redovisningsskyldigheten och ta ansvar för verksamhet, ekonomi och organisation.

De möjliga valen eller alternativen vid utformning av styrningen är flera. Ett val är att ge agenten ett obegränsat utrymme utifrån bedömningen att detta gagnar verksamheten och dess avnämare bäst. En av respondenterna i den genomförda studien menade till exempel att akademins samhällseliga roll är att vara en från andra helt oberoende aktör och "styrningen" skulle kunna begränsas till att säkra att universitet och högskolor tar den rollen och det ansvaret. Ett annat val är att i styrningen fokusera på ett antal mål för verksamheten och fastställda resultatkrav och låta resursfördelning och ansvarutkrävande baseras på detta. Ett tredje val är att sätta upp ett antal regler som agenten ska följa. Kontrollen av regelefterlevnaden är då den styrning som utövas. Reglerna kan handla om hur verksamhetens processer ska bedrivas, vem som får fatta vilka beslut eller vilken kompetens som krävs hos agenten för att denne ska kunna utföra uppdraget. Granskningen av att processerna följer regelboken och att frågor handhas av medarbetare med formellt sett rätt kompetens blir då i fokus.

Verksamhetens art och relationen mellan huvudman och agent, det vill säga graden av förtroende och ömsesidighet är tillsammans med den rådande situationen avgörande för vilken typ av styrning som utövas. Förändringar i verksamhetens innehåll, händelser, nya omvärldsförutsättningar eller förändringar inom organisationen kan kräva att styrformerna och innehållet i styrningen korrigeras. Ett utökad uppdrag, nya ekonomiska villkor, nya ideal för styrning, organisering och ledning, skiften på ledande poster är exempel på förändringar och händelser som kan innebära att styrformerna måste eller kommer att ses över.

En problematik är att det som beskrivs som entydigt som princip i praktiken kan vara mångfacetterat och komplext. Högre utbildning och forskning,

universitet och högskolor, är belysande exempel på detta. Högskolelagen anger i det inledande kapitlet att den akademiska friheten ska värnas. I inledningskapitlet finns också bland annat reglerat att resurserna ska användas effektivt, att samverka med det omgivande samhället ingår, att hållbar utveckling och livslångt lärande ska främjas. Till detta kommer i senare delar av lagen bland annat regler om vem som utser styrelsen, vem som får fatta beslut i vissa ärenden och om studenternas representation. I högskoleförordningen följer sedan en stor uppsättning preciseringar. Verksamheten är således i hög grad regelstyrd precis som vilken myndighet som helst, men styrningen stannar inte där. Verksamheten är också resultatstyrd. Utbildningsanslaget består av ersättning baserad på antalet studenter och hur de har presterat. Det samlade forskningsanslaget bygger på medel som erhållits i konkurrens.

En annan form av styrning, blandning mellan regler och resultat, är den som sker genom de granskningar som UKÄ utför på uppdrag av regeringen. UKÄ:s bedömningar och beslut om examenstillstånd och kriterier vid bedömning av lärosätenas kvalitetssäkringssystem har en betydande påverkan på lärosätena. När det gäller examenstillstånd så innebär ju ett negativt besked efter en granskning en stor påverkan på lärosätenas utbildningsutbud och intäktssida med konsekvenser för personal och organisation.

Styrningen av lärosätena är således synnerligen mångfacetterad där den ena styrformen läggs på den andra och tillsammans begränsar lärosätenas självständighet och utrymme för beslut och handling. Sediment från tidigare styrformer stannar ofta kvar vid skiften av styrfilosofi (se Danielsson, 1983 om begreppet sediment inom managementområdet). En av respondenternas bild av hur lärosäten styrs var att styrningen nått "oanade höjder", och en annan av intervjupersonerna räknade upp en mängd företeelser rörande riksdagens och regeringens styrning och kontroll och undrade apropå frågan om hur styrning bör utövas om inte det som råder är tillräckligt.

Frågan som väcks är vad akademisk frihet och tillitsbaserad styrning och ledning är i sammanhanget. Naturligtvis är det inget negativt om akademisk frihet skrivs i grundlagen och inte heller kanske, även om jag är ytterst tveksam till nytta och relevans, att nya organisationsformer prövas, men ökad effektivitet och högre kvalitet i verksamheten och den legitimitet för lärosätena som följer av detta handlar kanske i första hand om att implementera och tillämpa en styrning med betydligt färre styrsignaler riktade till lärosätena. Det behöver inte alltid vara så storslaget med ändringar av grundlagen och ny associationsrättslig form. Argumentera och agera för att hindren i vardagen tas bort och för dis-

kussionen med uppdragsgivaren utifrån den omständigheten. Ställ frågan till uppdragsgivaren varför utbildningsanslaget till stor del fortfarande är prestationsbaserat, varför inte styrelseordförande är rektors chef, varför kvalitetssäkringssystemet inte har fokus på resultat och naturligtvis också varför basanslaget till forskning inte ökar mera. Det är viktiga frågor som har sin utgångspunkt i att alla har ett ansvar för en långtgående akademisk frihet och en stor självständighet för individer inom akademien och för akademien som institution.

Fortsatt forskning – dags för varförstudier

Det saknas inte mer eller mindre briljanta texter om innebörden av akademisk frihet och det finns anledning att fundera över varför nya rapporter ständigt skrivs med i stora drag liknande innehåll som tidigare publicerade alster. Det som däremot förefaller saknas är ett intresse för fenomenet och framför allt en djupare förståelse för innebörden bland opinionsbildare och centrala samhällsaktörer. Uppenbarligen, vilket den här studien visar, finns tillräckligt med intresse för att tacka ja till att besvara en enkät, men intresset, engagemanget och kunskaperna räcker för många och då framför allt för politikerna, våra beslutsfattare, inte till att besvara fem övergripande frågor. Kanske ska detta utfall inte övertolkas negativt, men det är ändå oroväckande att energin och engagemanget inte räckte hela vägen. Annat behöver prioriteras, men det är inget argument. Hade det varit tillräckligt angeläget att ge sin syn på saken så hade tiden räckt till för detta också. Tänk så intressant debatten skulle bli och så befriad från vackert tal.

En viktig fortsättning är nu att i stället för beskrivande och normativa studier och rapporter övergå till att försöka besvara varför-frågor. Vad är förklaringen till att riksdag och regering inte förmår att fatta de beslut som krävs för att universitet och högskolor ska få utökade mandat att planera och genomföra verksamhet och ett starkare skydd i lagstiftningen. I boken har berörts ett antal olika orsaker såsom bristande intresse och förståelse för problematiken, starka intressegrupper som motverkar förändring och en ordning inom Regeringskansliet där finansdepartementet dominerar och håller emot förändringar såsom slopande av prestationsersättning inom utbildningen och ökade anslag till fri forskning. Förklaringen kan också helt enkelt vara att politiken saknar förtroende för lärosätenas sätt att hantera resurser och därför stannar resonemangen om ökade frihetsgrader vid prat. En förklaring till att politiker kommer för nära verksamheten och detaljstyr kan också vara, för att vara rättvis mot politiken, att de vill visa intresse för verksamheten och egentligen inte menar

att styra i detalj, vilket kan vara den tolkning som görs utifrån ett verksamhetsperspektiv. Det är en balansgång mellan distans och närhet. En intressant fråga är ju också vilken roll tjänstemännen på departement och myndigheter spelar i sammanhanget som stödjande kraft för grundläggande värden eller som bromsar och motkrafter mot förändring. Kanske är det så att tjänstemännen inom utbildningsdepartementet gärna vill men saknar kapacitet att driva frågor, vilket bland annat myndighetsdialogerna, en och en halv timma om året per lärosäte, vittnar om.

Politikområdet högre utbildning och forskning behöver beforskas mera. Det ovan redovisade är exempel på viktiga frågeställningar, som uppmärksammas i denna studie och delvis har behandlats, men som förtjänar att studeras närmare. Sådana studier skulle också ge ökade kunskaper om hur statsförvaltningen styrs och styr och vilka förhållanden som påverkar styrning, ansvarsfördelning och ansvarsutkrävande. Som nämndes inledningsvis berörs flera områden där långtgående autonomi är centralt för kvalitet och effektivitet i verksamheten. Däremot behövs inga fler rapporter om hur det bör vara varken vad gäller akademien, kulturen eller kommunal självstyrelse. Innebörden är väl beskriven i många texter, det som behövs är således studier av tillämpning och förklaringar till varför det inte fungerar som det borde. Med sådana studier som grund finns det hopp om en god och givande debatt som blir mindre retorisk och ensidig och mer försöker se helhet och sammanhang. En konsekvens av en sådan utveckling är förstärkning av den akademiska friheten.

Referenser

Ahlbäck Öberg, Shirin, 2023

”Om akademisk frihet”, Stockholm: SULF:s skriftserie XLIII

Andersson, Thomas, 2023

”Professioner, NPM, ansvar och tillit – vad är problemet och vad är lösningen?

I Björk, Lisa och Stefan Tengblad (red), 2023. ”Tillförlitlig styrning och organisering av välfärden”. Stockholm: SNS Förlag, sid 40–57

Askling, Berit, 2012

”Expansion, självständighet, konkurrens. Vart är den högre utbildningen på väg?” Göteborg: Göteborgs universitet

Benner, Mats och Sylvia Schwaag Serger, 2023

”Ändra allt!? En högskolepolitik för vår tid”. Stockholm: SNS Förlag

Bennich-Björkman, Li, 2004,

”Överlever den akademiska friheten? En intervjustudie av svenska forskares villkor i universitetens brytningstid”. Stockholm: Högskoleverket

Berggren, Henrik, 2013

”Frihetens fantomer”. I Eriksson, Martin, Jenny Johannisson och Johan Sundeen, ”Vetenskap på tvären: Akademiska värden, friheter och gränser”. Högskolan i Borås. Rapportserien ”Vetenskap för profession”. Sid 45–58

Björk, Lisa och Stefan Tengblad (red), 2023

”Tillförlitlig styrning och organisering av välfärden”. Stockholm: SNS Förlag

Brorström, Björn, 2004

”Den stora vändningen? Ett universitetssjukhus i förändring”. Lund: Studentlitteratur.

Brorström, Björn, 2023

”Vägen mot god styrning”. I Björk, Lisa och Stefan Tengblad (red), 2023 ”Tillförlitlig styrning och organisering av välfärden”. Stockholm: SNS Förlag, sid 58–68

Brorström, Björn, 2023

”Styrning Ideologier och reformer under ett halvt sekel. Från programbudgetering till Tillitsbaserad styrning och ledning”, Göteborg: Kommunforskning i Västsverige, KFi-rapport 187

Brorström, Björn och Marianne Granfeldt, 2017

”Tillitsbaserad styrning och reformerad resurstilldelning”. Stockholm: SUHF

Brorström, Björn och Staffan Johansson, 1992,

”Från regler och konton mot värderingar och ansvarsenheter – En bok om decentraliseringens bryderier och förändrade styrformer i kommuner och landsting”. Lund: Studentlitteratur

Calmfors, Lars, 2011

”Bildning, bredd och samhällsengagemang inom nationalekonomin”. I Lindh, Maria, Johan Sundeen och Catta Thorsell, ”Från Högskolan i Borås till Humboldt. Bildning och kunskapskulturer” Borås: Högskolan i Borås, sid 33–43. Rapportserien Vetenskap för profession

Danielsson, Albert, 1983

”Företagsekonomi – en översikt”. Lund: Studentlitteratur

Ekberg, Tim, 2023

”Akademisk frihet och institutionell autonomi”, Stockholm: SUHF

Eriksson, Martin, Jenny Johannisson och Johan Sundeen, 2013

”Vetenskap på tvären: Akademiska värden, friheter och gränser”. Borås: Högskolan i Borås. Rapportserien Vetenskap för profession.

Esiasson, Peter, 2023

”Svensk forskning fortsätter att blunda för samhällsdebatten” Göteborgs Posten, 6 november

Esiasson Peter och Jacob Solberg, 2023

”Myndighetens analys är helt galen”, Svenska Dagbladet, 202305

Hallin, Bo, 2000

”Hela havet stormar. Etablering av ledning inom ett sammanslaget universitetssjukhus” Göteborg: Förvaltningshögskolan, Utvärderingsprogrammet Västra Götalandsregionen, rapport 5

Hjelme, Axel, 2023

”Vor ble det av tilliten?” Debatt Khrono, 16 oktober 2023

Janis, Irving, 1982

”Groupthink: Psychological studies of policy decisions and fiascoes”. Boston: Houghton Mifflin.

Khrono, 2023

”Mener Stølen bør avslutte ordning med valgt rektor”, december

Kommittédirektiv 2016:51

”Tillit i styrningen” Stockholm: Finansdepartementet

Kommittédirektiv 2017:46

”Styrning för starka och ansvarsfulla lärosäten”. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Lewin, Leif, 2023

”Låt medelmåttan bli riktkarl på universiteten” DN 3/12

Lindh, Maria, Johan Sundeen och Catta Thorsell, 2011

”Från Högskolan i Borås till Humboldt. Bildning och kunskapskulturer” Borås: Högskolan i Borås. Rapportserien Vetenskap för profession

Magna Charta Universitatum, 1988

Bologna: www.magna-charta.org

Marcusson, Lena, 2005.

”Universitetens rättsliga ställning”. Stockholm: Rapport överlämnad till SUHF:s förbundsårsamling den 17 november

Nilsson Piraten, Fritiof, 1943/1975

”Tre terminer”. Stockholm: Aldus Delfinserien, sjunde upplagan

Proposition 1975:9

”Regeringens proposition om reformering av högskoleutbildningen m.m”

SOU ”1993:3

”Ersättning för kvalitet och effektivitet – Utformning av ett nytt resurstilldelningssystem för grundläggande högskoleutbildning”.

SOU 2008:104.

”Självständiga lärosäten. Betänkande av Autonomiutredningen”. Stockholm: Fritzes.

SOU 2015:70

”Högre utbildning under tjugo år”. Betänkande av utredningen om högskolans utbildningsutbud Stockholm: Fritzes

SOU 2015:92

”Utveckling ledning av universitet och högskolor”. Betänkande av ledningsutredningen. Stockholm: Wolters Kluwers

SOU 2016:29

”Trygghet och attraktivitet – En forskarkarriär för framtiden”. Betänkande av Forskarkarriärutredningen. Stockholm: Wolters Kluwers

SOU 2019:6

”En långsiktig, samordnad och dialogbaserad styrning av högskolan”. Betänkande av Styr- och resursutredningen (Strut), Stockholm: Elanders.

Strannegård, Lars, 2023

”Praktisk kunskap nedvärderas i kunskapslandet Sverige” DN 20/11

Universitetsläraren, 2023

”SUHF: Bråttom att lagstifta om akademisk frihet”. 16 november

Universitetsläraren, 2023

”Forskningspropositionen 2024. Om lärosätena får bestämma”. 9 december

Bilaga 1 Meddelande på Messenger

Hej. Jag planerar att genomföra en studie kring statlig styrning och en del i detta är hur riksdag och regering styr eller bör styra högre utbildning och forskning. Begreppet akademisk frihet och armlängds avstånd är som du förstår centralt i sammanhanget. Jag har valt ut ett antal vänner på Facebook som har olika bakgrunder och roller inom samhällsorganisationen för att ni ska få besvara några centrala frågor. Min idé är att få en bredare belysning av uppfattningar kring fenomenet och utifrån det föra resonemang om innebörd och ideal. Du är en av dem jag gärna ser besvarar mina frågor. Det är fyra frågor och svaren ska vara skriftliga. I redovisningen av studien kommer inte anges vem som sagt vad, men jag kan inte garantera att de som läser inte kommer att känna igen svar och resonemang och därigenom kunna identifiera personen bakom. Jag förmodar att det i så fall inte är något problem. Har du möjlighet och vill vara med i min studie så ber jag dig att skicka mig din mailadress till bbrorstrom@gmail.com. Jag skickar mina frågor och ditt svar skulle jag sedan gärna vilja ha senast den 1/9. Betrakta det hela som en trevlig sensommaraktivitet. Mvh Björn

Bilaga 2 Påminnelse

Hej, jag har fått många intressanta svar och resonemang om innebörden av akademisk frihet och har nu tillgång till ett rikt material som kan ligga till grund för tolkningar och jämförelser av skilda slag. Men studien skulle dock vinna på att få in ytterligare svar, det finns en obalans i underlaget mellan antalet företrädare för olika samhällssektorer som svarat. Har du möjlighet att svara skulle jag uppskatta mycket att du gör det, gärna senast den 15/9.

Mvh Björn

Bilaga 3 Frågemall

Här kommer frågorna kring studien av akademisk frihet. Jag är medveten om att de är övergripande och kan kräva långa svar. Försök att besvara så kortfattat som möjligt och gärna direkt i mailet. Svar gärna senast 1/9. Tack för din medverkan. Efter denna sonderande studie kommer fördjupningar att ske.

Mvh Björn

Frågor

1. Vilken är enligt din uppfattning innebörden av akademisk frihet? Vad är kärnan?
2. Vilka dilemman finns idag avseende att upprätthålla den akademiska friheten?
3. Behöver den akademiska friheten förstärkas. I så fall hur?
4. Hur bör riksdag och regering säkra att de medel som tillförs högre utbildning och forskning används effektivt och att verksamheten; utbildning, forskning, samverkan, ledning och administration, bedrivs med god kvalitet?
5. Vilken är din uppfattning om det svenska högskolelandskapet, det vill säga omfattning av antal lärosäten och kombinationen av universitet och högskolor?

Bilaga 4 Respondenter

Charlotte Brogren

Ulf Olsson

Mats Carlström

Helen Persson

Fredrik Christiansson

Max Petzhold

Clas Collin

Håkan Pihl

Barbara Czarniawska

Anna-Karin Ramsten

Jörgen Elbe

Lars Sandman

Margareta Fahlgren

Henrik Sjövall

Ann Fust

Rolf Solli

Anita Hansbo

Håkan Sörman

Staffan Johansson

Mats Wiberg

Maria Khorsand

Sven Wiberg

Erik Nilsson

”Biblioteket” på Norgårdsvägen 35, mitt kontor.

Idén med denna bok är att betrakta fenomenet akademisk frihet utifrån flera olika perspektiv. Det handlar om uppfattningar och bedömningar dels från aktörer inom de akademiska organisationerna som innehar olika roller, dels från aktörer utanför akademien verksamma nu eller tidigare på ledningsnivå inom olika typer av samhällsorganisationer. Genom att ge en rikare beskrivning än vanligtvis av uppfattningar kopplat till centrala

frågeställningar om akademins roll och akademisk frihet är avsikten att bidra till en god och nyanserad diskussion om fenomenet som är mindre retorisk och ensidig och mer försöker se till helhet och sammanhang. Titeln "Akademisk frihet är allas ansvar" antyder vart mina resonemang för baserat på ny empiri men också egna erfarenheter från att ha verkat inom universitet och högskolor i många år och i olika roller.

Kommunforskning i Västsverige, KFi, är en organisation som bedriver forskning inom området ekonomi och organisation i kommuner och regioner.

Verksamheten utgår ifrån ett samarbetsavtal mellan kommuner och regioner samt universitet och högskolor i Västsverige. Syftet med samarbetsavtalet är att initiera forskning inom det nämnda området och därmed bidra till att skapa en stark forskningsmiljö.

**KommunForskning
i Västsverige**

c/o Göteborgs
universitet Box 665
405 30 Göteborg

Tel 0703-416517
E-post kfi@kfi.se
www.kfi.se